

Örebro universitet
HumUS
Historia

Berättande historiebruk

En fallstudie av Per Olov Enquists *Legionärerna*

Isak Adolfsson
Kandidatuppsats i historia
Handledare: Patrik Lundell
Vårterminen 2019

Abstract

This bachelor thesis in history consists of a case study of Per Olov Enquist's documentary novel *Legionärerna*, which examines the Swedish extradition of Baltic soldiers after the Second World War. The intent of the study is to survey the novel's use of history from a literary dimension. It does so by applying the typology of Hayden White, his *poetics of history*. This conceptual framework historicizes the historical writing by clarifying how the historical dictum is constructed in similar manner as fiction, and therefore dependent of its' author. The result shows that Enquist uses the history – is constructing it – to object how one earlier has talked about the extradition by satire previous accounts and by reasoning contextual how one, instead, should understand the same historical phenomenon. These two aspects are linked to a third, viz, Enquist's Maoist political stance.

Keyword: Use of history, historiebruk, popular history, narratology, theory of tropes, poetics of history, Hayden White, *Legionärerna*, Per Olov Enquist, the Swedish extradition of Baltic soldiers, baltutlämningen

Innehållsförteckning

1. Bortom historiebruket.....	1
1.1 Historieförmedling och icke-akademisk litteratur.....	2
1.1.1 Om relationen mellan fiktiv och faktisk framställning.....	2
1.1.2 Om historiebruk och icke-akademisk litteratur.....	5
1.1.3 Att tala om baltutlämningen.....	6
1.1.4 Översikt över forskningsläget.....	7
1.2 Syfte och frågeställning.....	8
1.3 Kontext: Att blanda historia och fiktion.....	8
1.4 Historiens poetik.....	9
1.4.1 Metafortropen.....	10
1.4.2 Metonymitropen.....	11
1.4.3 Synekdotropen.....	11
1.4.4 Ironitropen.....	12
1.4.5 En kritisk ansats.....	13
1.5 Att närma sig materialet metodiskt.....	14
2. Historiebruk i <i>Legionärerna</i>	15
2.1 'Intrigiserad' verkan.....	16
2.2 Argumentationstypisk verkan.....	21
2.2.1 Porträtt av återvändande balter.....	26
2.3 Ideologisk verkan.....	29
3. Ett avslutande resonemang om ironin som hjälpmedel.....	32
Käll- och litteraturförteckning.....	38

1. Bortom historiebruket

Facta! Ja Facta ficta! – En historieskrivare sysslar inte med det som verkligen har hänt, utan bara med de förmenta händelserna: ty det är bara dessa som har haft en *verkan*. [...] Alla historiker berättar om sådant som aldrig har existerat, förutom i föreställningen.

- Friedrich Nietzsche, *Morgonrodnad*, aforism 307

I förordet till Per Olov Enquists historieförmedlande dokumentärroman *Legionärerna – en roman om baltutlämningen* från 1968 skriver författaren: ”jag har försökt att ända in i små och betydelselösa detaljer hålla mig till verkligheten: har jag misslyckats beror det mer på oförmåga än på intention”.¹ Längre in i samma förord heter det: ”min avsikt var att ge en helt objektiv och exakt bild av denna i svensk samtidshistoria helt unika politiska affär. Jag har, som kommer att framgå, misslyckats med att ge en objektiv bild. Jag tror inte denna objektiva bild är möjlig att ge.”² Enquist underkänner därmed Leopold von Rankes devis om att historieframställning ska rekonstruera historien *wie es eigentlich gewesen*. Alltså, att historia inte kan *brukas* sakligt och opartiskt. Allt *historiebruk* används för att åstadkomma en *verkan*.³

Att *Legionärerna* är en dokumentärroman innebär att den definitionsmässigt rör sig mellan fiktion och fakta. I och med den språkliga vändningen luckrades den traditionella historievetenskapen upp och vetenskapen har förnyats.⁴ Skillnaden mellan fiktion och fakta framstår som en skillnad i grader, inte i art. Fiktion anses i allt högre grad kunna förmedla historisk kunskap.⁵ Den är meningsskapande och förmedlar föreställningsvärldar, något man i och med den språkliga vändningen är intresserad av (om man inte kan nå det historiska tinget i sig kan man åtminstone nå uppfattningen om det).⁶ *Legionärerna* är en roman som förmedlar ett historiskt budskap – den gör bruk av historien – genom berättande; den gestaltar en föreställningsvärld och överför mening. Historikern intresserar sig för hur denna meningsskapande föreställningsvärld är konstruerad och vad den implicerar.⁷ Denna studie ämnar att tränga igenom historiebruket, att synliggöra dess sammansättning, vilket är relevant för ett självreflexivt intresse, då det medvetandegör vardagens historiska konstruktioner.

En del teoretiker har liknat eller likställt historieskrivning med fiktionsförfattande, i det att likt en skönlitterärförfattare måste historikern göra bruk av narrativa grepp för att övertyga och

---

¹ Enquist, Per Olov (1968). *Legionärerna – en roman om baltutlämningen*. Nordstedt: Stockholm, s. 5.

² Ibid.

³ Karlsson, Klas- Göran (2014). ”Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv” i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.) *Historien är närvarande – Historiedidaktik som teori och tillämpning*, s. 70.

⁴ Salomon, Kim (2010). ”Den kulturella vändningens provokationer”, i *Scandia* 75:1, s. 63

⁵ Ibid., s. 78 f.

⁶ Ibid., s. 73

⁷ Ibid., s. 73

sätta in den historiska företeelsen i en koherent berättelse.⁸ För historiefilosofen Hayden White är berättelser som gör anspråk på att vara objektiva och oberoende av berättaren – realism – av intresse att undersöka. Detta beror på att de genom sin påstådda autonomi kan anses ha en inneboende logik som inte ifrågasätts.⁹ I förordet till 2014 års upplaga av Whites *Metahistory* skriver Michael S. Roth att genom att stöpa historien i en litterär form blir den tillgänglig för oss, och olika (litterära) konstruktioner av historien genererar olika uppfattningar om den. Av intresse är vad texten gör, hur den fungerar, inte om utsagan är korrekt i sig.¹⁰

Roth skriver att historiker ”do not *find* story types in the past; they *form* the past into story types”. Av denna anledning måste vi därför betrakta all form av historieförmedling som ett icke-objektivt historiebruk – frågan är bara hur den är det. White menar att vi fogar in tillvaron i meningsfulla berättelser – tillskriver den mening den i sig inte har – och som sådana bär de på skilda tolkningar av det förflutna och påverkar starkt hur vi förstår vår tillvaro.¹¹

1.1 Historieförmedling och icke-akademisk litteratur

Vi ska, innan vi vidareutvecklar Whites teori och dess relevans för denna studie, orientera oss i det forskningsläge som behandlar historieförmedling genom icke-akademisk litteratur – såsom dokumentärromaner – och där texterna gör bruk av traditionella litterära grepp. Studien knyter även an till ett mer renodlat historiskt forskningsläge.

1.1.1 Om relationen mellan fiktiv och faktisk framställning

Sten Wistrand klargör i artikeln ”Fakta, fiktion, faktion?” hur man ska förstå en text, i detta fall Elisabeth Åsbrinks *Och i Wienerwald står träden kvar*, som inte enkelt låter sig kategoriseras i termer av skönlitteratur eller facklitteratur.¹² Sådan litteratur utger sig inte för att vara fiktion, men de lånar medel från fiktionsskrivande; det heter att det ”är bara det att man inte nöjer sig med torr faktaredovisning utan vill hitta en engagerande form som garanterar reportaget ett liv bortom det dagsaktuella”.¹³ Genom att vända sig till Aristoteles menar Wistrand att historia, till vilken fakta går att knyta, handlar om det som har hänt, medan diktaren skriver om det som skulle kunna hända, fiktion. Vidare menar Wistrand att vi inte utifrån formen av en text kan avgöra om den är fiktiv eller inte. Istället måste man se till vilka funktioner textens delar har.

---

⁸ Ibid., s. 79

⁹ Roth, Michael S. (2014). ”All You’ve Got Is History” i *40th Anniversary Edition: Metahistory – The historical imagination in 19th-century Europe*, White, Hayden. Baltimore: Johns Hopkins University Press, s. xv

¹⁰ Ibid., s. xi f.

¹¹ Ibid., s. xiii ff. Detta textparti har tidigare använts som en del av en examinerande uppgift, *Bakom historiebruket – essä*, i delkursen ’Vetenskaplig teori’ i kursen ’Historia IIIb’, Örebro Universitet, höstterminen 2018. Texten har modifierats.

¹² Wistrand, Sten (2016). ”Fakta, fiktion, faktion? Elisabeth Åsbrinks *Och i Wienerwald står träden kvar* ur ett fiktionsteoretiskt perspektiv”. *Samlaren*, 137, s. 143

¹³ Ibid., s. 148

Detta gör vi genom att beakta den *stance*, det förhållningssätt, som vi intar när vi läser texten – vad *vill* den göra? Detta gör att litterära medel får olika funktion i olika framställningar, även inom en och samma framställning. Exempelvis kan vi läsa en metafor i både fiktion och faktaframställning, utan att för den delen behöva blanda ihop de två genrerna.¹⁴

Wistrand menar att även om man växlar *stance* mellan fiktiv och faktisk framställning innebär det *inte* att man vid varje skifte tvingas 'omfunktionera' det man läst tidigare så att det passar ens nuvarande *stance*; en text kan till vissa delar förstås som fiktiv och till vissa delar som faktisk. Läsaren kan utföra en dubbel tankeoperation. Detta gör att vi kan uppfatta någon detalj som fiktiv, medan det sammanhang som detaljen figurerar i uppfattas som faktiskt.¹⁵ Wistrand hänvisar till narratologen Lars-Åke Skalin som menar att det fiktiva eller faktiska dominerar och utifrån detta intar vi vår grundläggande *stance*, som vi sedan pendlar ifrån. Läsaren anpassar sin *stance* efter vad hen anser vara författarens kommunikativa intention.¹⁶

Stephan Jaeger noterar i artikeln "Popular history writing from a narratological perspective" att fiktionsmarkörer förekommer i icke-akademiska historiefamställningar. Den narratologiska analys som han gör intresserar sig för att karaktärisera populärhistoriskt berättande, i detta fall genom tre fallstudier av populärhistorietidningar – vilka intresserar mig – dokumentärer och utställningar på museer.¹⁷

Jaeger utgår från en strukturalistisk narratologi, inom vilken man ser berättande som en koherent sekvens av handlingar som medför någon form av förändring i tid och rum, men även som ett medium som förbinder historiskt innehåll med en form. Han skiljer mellan tre former av historiska berättelser, utifrån Alun Munslow's typologi. 'Rekonstruktivistiska berättelser' kännetecknas av att de utger sig för att vara referentiella, objektiva och realistiska. De är tydligt empiribetonade. 'Konstruktivistiska berättelser' kännetecknas av att vilja skönja kausala samband i syfte att förklara fenomen och deras strukturer, och att vara teoribetonade. 'Dekonstruktivistiska berättelser' kännetecknas av en reflexivitet kring att det förflutna får mening inte bara genom empiri och teoretisk analys utan även genom representation.¹⁸

De populärvetenskapliga artiklarna som Jaeger studerade gjorde anspråk på att vara referentiella och försökte övertyga läsaren om att de förtäljer sanningen - samtidigt använder de sig av litterära grepp som bygger på sådant som måste anses ligga bortom källorna. Vad som kännetecknar narrativet är att det gör anspråk på att vara "sant", och framställer denna sanning

---

¹⁴ Ibid., s. 149 ff.

¹⁵ Ibid., s. 163 ff.

¹⁶ Ibid., s. 171 f.

¹⁷ Jaeger, Stephan (2015). Popular history writing from a narratological perspective. I S. Popp, J. Schumann, & M. Hannig (red.), Commercialised History: Popular History Magazines in Europe. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, s. 114.

¹⁸ Ibid., s. 117 ff.

på ett okomplicerat sätt, samtidigt som den inte genomgående grundar sig på underbyggda data, utan gör bruk av litterära grepp som ligger bortom källorna (ex. dialog och tankar). Detta anspråk gör att vi kan tala om en 'rekonstruktivistisk berättelse' i populärhistoriska tidningar.¹⁹

Jaeger drar följande slutsats: "it is apparent that popular historical narratives are especially characterised by creating historical worlds which are prototypically shaped by one clear interpretation of history."²⁰ Vidare skriver han att "it is narratologically obvious that the reconstructionist form clearly dominates".²¹

Margareta Zetterström har i artikeln "Det finns ingen helgonlik objektivitet" diskuterat just *Legionärernas* försök till objektivitet. Bland annat diskuterar hon hur Enquist genom att beskriva fotografier spillar över sin subjektiva upplevelse av materialet och därmed inte förmedlar en objektiv bild. Därtill är materialet förmedlat med konstnärliga, retoriska medel; "att innehållet är hämtat ur verkligheten och att författaren baserar sin framställning på dokument utesluter inte en *estetisk* medvetenhet vid bearbetningen av materialet".²² Att så är fallet ska även Enquist själv ha blivit medveten om under sin arbetsprocess.²³

Zetterström fortsätter med att diskutera att Enquist har låtit vitt åtskilda personer smälta samman till karaktärer, blivit synteser. De enskilda detaljerna om personerna stämmer, men de är egentligen inte samhörande med varandra. Detta föranleder Zetterström att konstatera att Enquist varit högst delaktigt i sin berättelses konstruktion. Problem uppstår när Enquist försöker analysera dessa synteser. Om man läser analyserna som gällande för en enskild människa kan vi inte ta dem för autentiska, men för en grupp kan de vara representativa.²⁴

Vidare diskuterar Zetterström hur Enquist misslyckats att vara objektiv. Detta beror på att Enquist i sin framställning gjort ett urval, lagt emphasis efter eget tycke och gjort val gällande textens disposition. Enquist medvetengör detta i sin text och är transparent med sina egna åsikter. Zetterström frågar sig dock om denna öppenhet kan skapa en sådan välvillighet hos läsaren att hen "kan bli mer mottaglig för [Enquists] styrning" (orig. kurs.), då det som inte explicit utges för att vara Enquist egna åsikter hålls för objektiva fakta.²⁵ Zetterström menar därtill att Enquist har fogat samman sin berättelse för att nå en viss verkan, främst politisk.²⁶

Även Peter Hansen har i sin avhandling *Romanen och verklighetsproblemet*, bland annat, behandlat Enquists bok *Legionärerna* och förhållandet mellan faktisk och fiktiv framställning.

---

¹⁹ Ibid., s. 130 f.

²⁰ Ibid., s. 142

²¹ Ibid., s. 143

²² Zetterström, Margareta (1970). "'Det finns ingen helgonlik objektivitet' – En studie i Per Olov Enquists Legionärerna". *Bonniers Litterära Magasin* (BLM) årg. 39, Nr. 8: s. 524 f.

²³ Ibid., s. 524

²⁴ Ibid., s. 525 f.

²⁵ Ibid., s. 530

²⁶ Ibid., s. 528 ff.

Hansen menar att det är bokens dramatisering som möjliggör att den även kan säga något om baltutlämningen – faktaframställningen är beroende av fiktionsframställningen.²⁷ Hansen menar att Enquist är medveten om detta, något som framgår av citatet från inledningen till *Legionärerna*. Hansen skriver: ”relationen förordet introducerar hör till berättelsens poänger, det är nämligen en första bild av hur varje historieskrivning [...] förutsätter kunskapare, att den objektiva bild som förordet talar om [...] är en chimär.”²⁸ Att detta är fallet och därtill ett problem menar Hansen genomsyrar verket. Genom boken ställer Enquist olika tolkningar mot varandra, vilka problematiserar idén om en objektiv veklighet att återge, samtidigt som det historiska fenomenet vill nås. En epistemologisk relativism och realism ställs mot varandra.²⁹

1.1.2 Om historiebruk och icke-akademisk litteratur

Robert Thorp har i en av artiklarna i sin sammanläggningsavhandling, *Uses of history in history education*, behandlat historiebruket i populärhistoriska tidskrifter. Då sådana, likt *Legionärerna*, bygger på en popularisering av historien med ett tydligt narrativ är artikeln ”Popular history magazines and history education” av intresse. Visserligen definierar Thorp populärhistoria som ’icke-fiktionell’ och riktad till en lekmanpublik.³⁰ Ändå är artikeln relevant då *Legionärerna* blandar fiktiva och faktiska inslag.

Thorp vill förstå populärhistoriska tidskrifters historiebruk vad gäller vilken typ av historia som används, för vilket syfte men även hur det förhåller sig till akademisk historia. Därav introducerar han de två begreppen *teleologiskt* och *narratologiskt historiebruk* för att nå en vidgad förståelse. Thorp benämner den historiebrukstypologi som är förknippad med Klas-Göran Karlsson – vetenskapligt, existentiellt, moraliskt, ideologiskt, icke-bruk och politisk-pedagogiskt – för teleologiskt historiebruk, då det till sin natur är ändamålsinriktat.³¹ Ett problem med Karlssons typologi är att den vill röra sig bortom de språkliga utsagorna och psykologiserar historiebruket och dess intentioner, eller dess reception. Kategorierna är heller inte exklusivt uttömmande, varför de överlappar varandra, menar Thorp. Beroende på hur vi uppfattar texten kan vi alltså utläsa olika historiebruk. Om vi därmed kan applicera typologin med godtycke ifrågasätter Thorp om den faktiskt är till nytta.³² Man måste kunna kartlägga hur historiebruket förhåller sig till en större kontext, varför han presenterar narratologiskt historiebruk. Detta bygger på Jörn Rüsens typologi om historiskt berättande och representation.

---

²⁷ Hansen, Peter (1996). *Romanen och verklighetsproblemet – Studier i några svenska sextiotalsromaner*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, s. 218

²⁸ *Ibid.*, s. 218

²⁹ *Ibid.*, s. 218 ff.

³⁰ Thorp, Robert (2015). ”Popular history magazines and history education”, *Historical encounters*, vol. 2, nr. 1, 2015, s. 102

³¹ *Ibid.*, s. 103 f.

³² Thorp, Robert (2016). *Uses of history in history education*. Umeå: Umeå universitet, 2016, s. 51 f.

Rüsen särskiljer fyra olika historiska berättelser. *Den traditionella berättelsen* bekräftar normerna i det sammanhang den berättas genom att förankra dem i det förgångna. *Den exemplariska berättelsen* försöker finna någon form av kontinuitet från det förgångna till det nuvarande. *Den kritiska berättelsen* ämnar frigöra subjektet från historien och åstadkomma en diskontinuitet. *Den genetiska berättelsen* försöker påvisa en kausalitet mellan det dåtida och det samtida, men utan att klamra sig fast vid historien och istället vara öppen för förändring.³³

Med Karlssons typologi kan man kartlägga vad ett historiebruk får för effekt och möjligtvis vilken avsikt som fanns. Om man kompletterar analysen med Rüsen's typologi kan man kartlägga avsändarens förhållningssätt till historien genom den historiska berättelsen.³⁴

Thorp konstaterar att den form av narratologiskt historiebruk som dominerar populärhistoriska tidskrifter är den traditionella berättelsen. Vad gäller teleologiskt historiebruk överlappar dessa varandra, varför det är svårt att tala om någon pur form av historiebruk. Det som dock framträder starkast är det politiskt-pedagogiska historiebruket och det ideologiska.³⁵ Thorp konstaterar även att de historiska utsagorna som presenteras i de populärhistoriska tidskrifterna görs med anspråk på att vara definitiva och enbart skildrar ett perspektiv.³⁶

Även Marianne Sjöland har studerat historiebruket i populärvetenskap. Hon har främst gjort det utifrån Karlssons typologi, dock med det tillagda och emfatiska 'kommersiella historiebruket'. Till skillnad från Thorp försöker hon inte vidga hur vi kan förstå vad som konstituerar historiebruket annat än att presentera olika former av vetenskapliga historiebruk.³⁷ På grund av detta knyter inte studien an till Sjöland, även om hennes studie är betydande gällande populärvetenskapligt historiebruk.

1.1.3 Att tala om baltutlämningen

Enquist gör genom sin dokumentärroman bruk av historien, och när han gör det talar han om den på ett visst sätt. Curt Ekholm har i sin avhandling *Balt- och tyskutlämningen 1945 – 1946*, studerat, bland annat, hur baltutlämningens samtida press talade om händelsen. Att jämföra Enquists och pressens sätt att tala om den politiska affären kan hjälpa att skönja möjliga kontinuiteter eller diskontinuiteter. Genom att fokusera sådana kan Enquist historiebruk sättas in i en historisk kontext gällande hur man talat om baltutlämningen för en viss verkans skull.

---

³³ Thorp (2015), s. 104 f.

³⁴ Thorp (2016), s. 52

³⁵ Thorp (2015), s. 107 f.

³⁶ Ibid., s. 108

³⁷ Se Sjöland, Marianne (2016). *Historia från tidskriftsredaktionen: en komparativ studie av Populär historias och History today's historieskrivning*. Lund : Lunds Universitet. Se även Sjöland, Marianne (2015). "The use of history in popular history magazines. A theoretical approach". I S. Popp, J. Schumann, & M. Hannig (red.), *Commercialised History: Popular History Magazines in Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, s. 223 - 237.

Ekholms kallar själv sin avhandling för ”en totalstudie av hela utlämningsaffären”.³⁸ Dock är just arbete med pressmaterial i fokus för studien, både för att kartlägga affären som sådan och för att analysera rapporteringen som sådan.³⁹

Ekholm påvisar hur den mediala bilden av balterna förändrades under deras internering. Till en början försvann de i massan av interner, men skulle genom medial uppmärksamhet kring utlämningen lyftas som en fristående grupp. Generellt betonade pressen att det inte förelåg Sverige någon skyldighet att utlämna balterna till Sovjet.⁴⁰ En del talade om utlämningen som om det innebar en säker död, medan andra talade om den som en obefintlig risk för balterna. Ytterligare en aspekt handlade om utlämningen skulle innebära en inställsamhet mot Sovjet och huruvida den skulle leda till en underminering av rättssäkerheten.⁴¹

Motståndet mot utlämningen gick att finna i den borgerliga pressen, medan medhåll för utlämningen gick att finna i den socialdemokratiska men även den kommunistiska pressen. De sistnämnda menade att utlämningen användes som ett slagträ för att väcka opinion mot Sovjet och sovjetkommunismen. Därtill menades motståndet grundas i en kvarlevande tyskvänlighet som gärna bistod nazismen. De förstnämnda, den borgerliga pressen, menade att så inte var fallet. Man menade sig vilja hjälpa de balter som hamnat i en prekär situation i sin kamp för ett fritt Baltikum och som riskerade hårda straff vid en utlämning. Ekholm menar att de två presslägren talade utifrån vitt skilda positioner, varför någon faktisk diskussion sinsemellan aldrig var möjlig.⁴² Ekholm skriver att ”pressen var van från krigsåren att uppträda lojalt mot regeringen och fortsatte därmed”⁴³, varför man inte talade om utlämningen förbehållslöst.

1.1.4 Översikt över forskningsläget

Med hjälp av Wistrand förstår vi hur en roman som *Legionärerna* i en pendelrörelse kan läsas som fiktiv och som faktisk. Sådana blir därför inte bara intressanta som historiska artefakter, utan även som medier för historieförmedling. Zetterströms artikel påvisar att även om Enquist haft som intention att göra en objektiv framställning har han gjort bruk av litterära medel för att kunna förmedla sitt material, och för att uppnå en verkan. Hansen menar även att Enquist knyter an till en kunskapsfilosofisk relativism och därmed problematiserar vad vi faktiskt kan veta om det förflutna. Genom Ekholms studie kan *Legionärerna* kontextualiseras gällande hur

---

³⁸ Ekholm, Curt (1984 a). *Balt- och tyskutlämningen 1945- 1946 Omständigheterna kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen*, s. 33

³⁹ Ibid., s 33

⁴⁰ Ekholm, Curt (1984 b). *Balt- och tyskutlämningen 1945- 1946 Omständigheterna kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämningen och efterspelet*, s. 6

⁴¹ Ibid., s. 7 ff.

⁴² Ibid., s. 172 ff. Nämnas bör dock att den syndikalistiska pressen skilde sig från den övriga vänsterpressen och tog avstånd från utlämningen.

⁴³ Ibid., s. 9

man gjort bruk av utlämningen. Jaeger vidgar begreppsmässigt hur man kan förstå just historiebruk genom att resonera kring olika 'genrer av historiskt berättande', vilka avtäckar ett historiebruks epistemologiska antaganden. Denna typologi exkluderar alla historiebruk som inte är narrativa. Thorp utvecklar begreppet genom koncepten teleologiskt och narratologiskt historiebruk. Vad dessa båda saknar är en hantering av hur historiebruket hänger samman med litterära grepp.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med denna studie är att analysera historiebruk i dokumentärromaner och hur detta korrelerar med den litterära dimensionen. Utifrån ett ontologiskt konstruktivistiskt perspektiv intresserar jag mig för hur uppfattningen av fenomen förhandlas och konstrueras.⁴⁴ Genom denna studie klarläggs hur ett historiskt fenomen förhandlas och konstrueras genom ett historiebruk, samtidigt som det just är historiebruket som granskas.

Undersökningen av Enquists bok *Legionärerna* är en fallstudie där jag undersöker en enskild företeelse i ett försök att generera mer generell förståelse av historiebruket i en populärhistorisk framställning.⁴⁵ Boken är vald med anledning av att den problematiserar historisk objektivitet samtidigt som den haft som *avsikt* att vara objektiv, något som korresponderar med vad Thorp påstår om att populariserad historieförmedling ofta utger sig för att vara objektiv. Således har ett målstyrt urval gjorts i syfte att skänka en fördjupad förståelse av ett fenomen.⁴⁶ Boken är alltså representativ, varför studien av den säger något om fenomenet i sig.⁴⁷

Frågeställningen är: Utifrån den litterära dimensionen, hur kan man förstå historiebruket i *Legionärerna*?

1.3 Kontext: Att blanda historia och fiktion

Redan under antiken fanns en benägenhet att skilja mellan fiktion och historia. I modernare tid återfinns Leopold von Ranke och historicismen, som menade att historien skulle skildra 'vad som verkligen hänt', och skönlitteraturen kom ur det perspektivet att behandlas styvmoderligt.⁴⁸ Skepsisen från historieskråets sida mot fiktionsskrivandet går att sammankoppla med framväxten av den källkritiska metoden på 1800-talet. Detta berodde på att fiktionen inte var en objektiv spegling av verkligheten. Men genom 'objektivets objektivitet' möjliggjorde

---

⁴⁴ Se Bryman, Alan (2018). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber. s. 57 ff.

⁴⁵ Se bl.a. Eriksson Barajas, Katarina, Forsberg, Christina & Wengström, Yvonne (2013). *Systematiska litteraturstudier i utbildningsvetenskap: vägledning vid examensarbeten och vetenskapliga artiklar* Stockholm: Natur & Kultur. S. 133 f.

⁴⁶ Se Bryman (2018) s. 495 f.

⁴⁷ Se bl.a. Josephson, Peter & Lundgren, Frans (2014). *Historia som kunskapsform*. Lund: Studentlitteratur. S. 55 ff.

⁴⁸ Nilsson, Torbjörn. (2014). "Så blir fiktionen historikerns vän". I Andersson, Greger, Carlsson Wetterberg, Christina, Lidström, Carina & Wistrand, Sten (red.). *Berättande – Liv – Mening*. Örebro: Örebro Universitet, s. 206

kameran och sedermera filmkameran att populärkulturella artefakter kunde bli en del av historieforskningen, även om dessa inte likställdes med 'naturligt uppkomna källor'.⁴⁹

Litteratur som blandade fiktiva och faktiska inslag slog igenom på 1960-talet och Enquists *Legionärerna*, som visserligen möttes av mycket kritik⁵⁰, var en av de böcker som bidrog till etableringen av begreppet dokumentärroman. Tidsandans politiska radikaliserings – Enquist är själv maoist att döma av *Legionärerna* – föranledde en engagerad litteratur som var mindre fiktiv, och mer faktisk. För att lyckas informera var man även tvungen att underhålla, varför man blandade fiktion och fakta.⁵¹ Även historiker har vänt sig till litteraturen. Fortfarande måste utsagor vara välgrundade, men genom att gå bortom källorna kan man synliggöra kausalitet och förklaringar. En historiker gör också ett urval, likt en författare, för att historien ska kunna bli möjlig att läsa och skriva.⁵² Att använda litterära grepp innebär *inte* att man samtidigt gör sig fri källkritiska metoder. Däremot behövs de för att göra historiska skeenden greppbara.⁵³

1.4 Historiens poetik

I detta avsnitt redogörs för den teoretiska ansats som använts för att förstå historiebruket från dess litterära dimension. Teorin är utvecklad för att genomlysas 1800-tals historieskrivning som gör anspråk på att vara objektiv⁵⁴, och som påvisats ovan utger sig ofta populärhistoria för att vara det. Enquist hade åtminstone (initialt) för avsikt att vara objektiv. Enbart grunddragen av teorin kommer här att presenteras, om ändock tillräckligt ingående för att skapa en teoretisk transparens. I samband med undersökningen kommer teorin att fördjupas när den aktualiseras.

Hayden Whites 'poetics of history', hans *tropteori* utgår från en konstruktivistisk ansats; historia är något vi gör. Teorin ämnar *historisera historien*, blotta dess fogande struktur och hur den alltid är en rekonstruktion. White knyter samman form och innehåll; ser vi på historien på ett specifikt sätt, framställer vi den på ett specifikt sätt. Texterna förklarar således det förflutna genom hur de utformar det. Genom att förstå dess form, förstår vi dess innehåll.⁵⁵

White urskiljer fem nivåer av konstruktivitet i historiska verk: 1) krönika, 2) berättelse, 3) 'intrigering' (eng. 'emplotment'), 4) argumentationstyp och 5) ideologi. I en historisk utsaga är krönika och berättelse de grundläggande beståndsdelarna, då de väljer ut och fogar ihop utsagans delar i syfte att kunna representera dessa delar. Först samlas materialet i en

---

⁴⁹ Zander, Ulf. (2014). "Historiekulturella manifestationer – historia i ord, bilder och musik". I Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.). *Historien är närvarande – Historiedidaktik som teori och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 97 ff.

⁵⁰ Nilsson (2014). s. 211

⁵¹ Jansson, Bo G. (2006). *Episkt dubbelspel – om fiktionsberättelser i film, litteratur och TV*. Uppsala: Hallgren och Fallgren, s. 15f.

⁵² Hammarlund, K.G. (2012). Historisk kunskap i svensk grundskola: ett försök till begreppsbestämning. *Historiedidaktik i Norden* 5:2, s. 18

⁵³ Salomon (2010) s.79

⁵⁴ Roth (2014) s. xv

⁵⁵ White, Hayden (2014). i *40th Anniversary Edition: Metahistory – The historical imagination in 19th-century Europe*, White, Hayden. Baltimore: Johns Hopkins University Press, s. 1 f.

kronologisk, icke-riktad krönika för att sedan omformas till en berättelse. Omvandlingen av en krönika till en berättelse påverkas av vilken funktion och karaktäristiska som händelserna tillskrivs. Händelserna kan fungera som början, mitt eller slut. Denna koherenskodning gör berättelsen, varför de historiska berättelserna *påminner* om skönlitteratur.⁵⁶

En text kan förklaras genom dess 'intrigisering', då formen av en berättelse avslöjar dess innehåll. 'Intrigisering' ska förstås som en handling; man 'intrigiserar' historien, tillskriver den något utanför den själv, som en genre. Genom att ge en text en viss form impliceras en viss tolkning av historien; berättelsens funktioner tydliggörs. White urskiljer fyra former av 'intrigisering', nämligen romantik, tragedi, (klassisk) komedi och satir. Även om det kan finnas inslag av olika framställningssätt i en text, är det en som dominerar och definierar texten.⁵⁷

Olika historieskrivningar använder olika argumentationstyper för att övertyga och gestalta. Det finns ingen konsensus kring hur man ska förklara historiska fenomen. White särskiljer argumentationstyperna formell, organisk, mekanisk och kontextuell.⁵⁸ Genom dessa ansatser argumenterar historikern kring mening av en händelse, historiens essens och dess potential.⁵⁹

Med begreppet ideologi avser White en samling föreskrifter som man agerar utefter. Han menar att man kan skönja fyra former av ideologier: anarkism, konservatism, radikalism och liberalism. Dessa ideologier representerar olika värdesystem och attityder till samhället och historien. Även om ett verk inte explicit är politiskt genljuder ideologi i verket.⁶⁰

Dessa fem nivåer används för att skapa förklaringar av världen i en berättelse. Dessa olika typer kan kombineras och systematiseras i fyra uteslutande kategorier, efter deras interna logik. Kategorierna svarar mot de fyra troperna inom litteraturen: metafor, metonymi, synekdoke och ironi. Att kategorisera troper ger oss en förståelse för hur vi kan närma oss en given text.⁶¹

1.4.1 Metafortropen

En metafor representerar något genom att framställa något annat; tropen är 'föreställande'. White ger "my love, a rose" som exempel på en metafor, som alltså då förstås bildligt.⁶²

Metaforens 'intrigisering' är romantik. I en romantisk berättelse är huvudkaraktärens kamp mot omvärlden, hans seger och frigörelse från den, i centrum. White pekar på Jesus-myten som ett exempel; "it is a drama of the triumph of good over evil [...] and the ultimate transcendence

---

⁵⁶ Ibid., s. 5 f.

⁵⁷ Ibid., s. 7

⁵⁸ Ibid., s. 10 ff.

⁵⁹ Ibid., s. 19 ff.

⁶⁰ Ibid., s. 21 ff.

⁶¹ Ibid., s. 28 ff.

⁶² Ibid., s. 31 f.

of man over the world in which he was imprisoned by the Fall.”⁶³ Historien består av ständigt föränderliga processer, och perspektivet är ofta diakront.⁶⁴

Den argumentationstyp som kopplas till denna trop är den formella och den utmärks av att identifiera, fixera och att namnge företeelser. Argumentationen syftar till att belysa “those similarities that appear to be shared by all objects in the field.”⁶⁵ Argumentationstypen sprider ut sin förklaring på flera aspekter, varför man saknar en begreppsmässig precision.⁶⁶

Ideologiskt går metaforen att koppla samman med anarkism. Anarkisterna finner i historien ett så kallat urtillstånd, som människan har fallit ifrån – likt Eva och Adam från paradiset – men som människan kan återvända till ifall hon överskrider sin situation. Som ideologi strävar anarkismen till samhällelig gränsöverskridning; samhället ska förändras genomgående.⁶⁷

1.4.2 Metonymitropen

Metonymin innebär ett namnbyte, där en del får ge namn åt helheten, varför den är ’reduktionistisk’. White ger som exempel uttrycket ”fifty sails” istället för ”fifty ships”. Två fenomen kopplas ihop genom en reducering. Det är alltså en bokstavlig, inte bildlig trop.⁶⁸

’Intrigiseringen’ är tragedi. Även om historien framställs som fördärvad, kan eftervärlden ta lärdom av historien och genomgå en rening. Människan försonas med världen men hon måste lära sig att förhålla sig till världen. Tropen är synkronisk och fokuserar på sådant som är statiskt, som strukturers kontinuitet. Därtill ser tropen historien som något som upprepar sig.⁶⁹

Denna trops mekaniska argumentationstyp ser aktörers handling som ett resultat av faktorer som ligger bortom historien. Detta gör att man söker efter historiens (naturbundna) lagar.⁷⁰

Ideologiskt går tropen att koppla till radikalism. Den är öppen för revolutionära förändringar av samhällsstrukturen. För radikalen är historiens fullbordande förestående och genom revolutionära medel kan man nå detta historiska stadium. Radikalismen strävar efter en någorlunda samhällelig gränsöverskridning; delar av samhället ska förändras genomgående.⁷¹

1.4.3 Synekdotropen

I en synekdoke får en del representera en helhet, men helheten besitter samma egenskaper som delen, varför tropen ses som ’integrerande’. Delens egenskap integreras, överförs till helheten.

---

⁶³ Ibid., s. 8

⁶⁴ Ibid., s. 10

⁶⁵ Ibid., s. 13

⁶⁶ Ibid., s. 14

⁶⁷ Ibid., s. 23 f.

⁶⁸ Ibid., s. 31 ff.

⁶⁹ Ibid., s. 9 f.

⁷⁰ Ibid., s. 16

⁷¹ Ibid., s. 23

Whites egna exempel på en synekdoke är uttrycket ”he is all heart”. Uttrycket är bildligt och ”heart” avser en symbolisk kvalitet som integreras och anses gälla även personen i fråga.⁷²

Till denna trop knyter White komedi som ’intrigisering’: den kännetecknas av att framställa en försoning för människan med samhället och naturen. Genom denna försoning renas människan och samhället och sådant som förut inte ansågs kunna förenas lyckas förenas. Tropen ser på historien som något föränderligt och man fokuserar på diakrona processer.⁷³

Den argumentationstyp som sammankopplas med synekdotropen är organisk argumentationstyp. Man försöker förena olika element i sina förklaringar, som tillsynes är skilda. Det som utspelar sig på ett mikroplan binds samman med det som sker på ett makroplan. Man försöker finna historiens principer, inte absoluta lagar, för att kunna förstå historien.⁷⁴

Ideologiskt går tropen att koppla till med konservatism, då man motsätter sig förändringar av det befintliga, och de förändringar som sker ska ske naturligt, organiskt och bara där faktiska behov finns. Konservativa tenderar att se historisk utveckling som en utveckling av det som är förhanden och historien kommer att fullfölja sina fulla, men realistiska potential. Konservatismen strävar efter en samhällelig likformighet i hög grad; samhället ska bevaras.⁷⁵

1.4.4 Ironitropen

Ironi innebär att man ’förnekar’, negerar det som faktiskt, positivt uppvisas. Ofta kan det ske genom diverse stilmedel där något ställs upp för att sedan förkastas, eller genom paradoxala uttrycksformer. Ofta använder denna trop de övriga troperna för att göra ironin möjlig.⁷⁶

Vad som kännetecknar satir, som är ironins ’intrigisering’, är att den narrar de andra troperna och framförallt deras slut. Exempelvis, när satiren hånar romantiken framställes människan som underkastad världen och oförmögen att överkomma sitt öde. De andra genrerna ses som bristfälliga men samtidigt anses världen inte kunna framställas på något annat vis. Tropen anser att historien upprepar sig själv och man fokuserar på sådant som är statiskt och synkront.⁷⁷

Tropens kontextuella argumentationstyp försöker förklara det historiska fenomenet genom att sätta det i förhållande till dess kontext. Förklaringstypen är situerad och bunden det till man förklarar. Man sprider inte ut sin förklaring likt den formella typen, men man vill heller inte abstrahera likt den organiska och mekaniska typen. Istället förklarar man genom att peka på det faktiska och konkreta, varför man är anspråkslös över vad man faktiskt kan veta.⁷⁸

---

⁷² Ibid., s. 31 ff.

⁷³ Ibid., s. 8 f.

⁷⁴ Ibid., s. 15 f.

⁷⁵ Ibid., s. 23 f.

⁷⁶ Ibid., s. 31 ff.

⁷⁷ Ibid., s. 7 ff.

⁷⁸ Ibid., s. 17 f.

Ideologiskt kopplas tropen till liberalism då man är öppen för varsamma justeringar i samhället. Historiens fullföljande ligger inom en framtid snar nog för att kunna hoppas på, men ändå tillräckligt distanserat för att inte ta till radikala medel för att uppnå. Liberalerna strävar i viss mån efter samhällelig likformighet; samhället ska till största del bevaras.⁷⁹

1.4.5 En kritisk ansats

Även om jag anser att Whites teori är fruktbar för min studie, invänder jag mot att dra den konstruktivistiska ansatsen till sin spets och likställa historieskrivning med fiktion. Berättande förekommer inom flera discipliner men det är viktigt att skilja dem åt. Vad som skiljer en historisk berättelse från en litterär är, enligt Lars-Åke Skalin att den förra *refererar* något som hänt i verkligheten, medan den senare enbart vill underhålla, trots att de till formen kan vara lika. Detta gör att man inte *enbart* genom en berättelses struktur, form, kan avgöra om det är en berättelse som informerar om faktiska förhållanden eller som den vill underhålla – man måste även se till vad det berättade vill göra för att avgöra dess art. Beroende på hur vi uppfattar vad texterna *vill* göra – inte enbart vad texten *gör* – intar vi en *stance*, ett förhållningssätt till det som berättas och därmed uppfattar vi det som förtäljs på ett visst sätt. Skalin menar att när vi läser texter av typen historieskrivning intar vi en *informativ* stance.⁸⁰ Sådant berättande kännetecknas av att det syftar mot något specifikt, för, som det heter, informativt ”berättande måste ha en angiven riktning mot en angiven information för att motivera sig själv”.⁸¹ En skönlitterär berättelse fodrar inte en sådan stance, då den inte rör sig mot ett mål som motiverar den; skönlitteratur är motiverad i sig själv.⁸² Således finner vi en skillnad. Dock kan framställningen varva skönlitterära och historiografiska stilmedel, former. Men det är den dominerande funktionen – historieförmedlande eller underhållande – i förhållande till form som avgör hur texten uppfattas.⁸³ Som Wistrand påvisade kan vi skifta stance efter textens anspråk.⁸⁴

Trots detta väljer jag att använda mig av Whites teoretiska ansats. Den används som en del av en ’metodologisk reduktionism’ av *Legionärerna*. Med det avser jag att jag studerar ett fenomen *som om* det vore något annat⁸⁵: historieskrivning som om det vore litteratur.

---

⁷⁹ Ibid., s. 24

⁸⁰ Skalin, Lars-Åke (2004). ”Vad är en historia?”. *Tidskrift för litteraturvetenskap* vol. 33 nr. 3-4: s. 9 ff.

⁸¹ Ibid., s. 12

⁸² Ibid., s. 12

⁸³ Skalin, Lars-Åke (2005). ”Fact and Fiction in the novel: a narratological approach”. I Skalin, Lars-Åke (red.). *Fact and fiction in narrative: An interdisciplinary approach*. Örebro: Örebro Universitet, s. 78

⁸⁴ Wistrand (2016) s. 172

⁸⁵ Thomassen, Magdalene (2007). *Vetenskap, kunskap och praxis: introduktion till vetenskapsfilosofi*. Malmö: Gleerups utbildning, s. 81 f.

1.5 Att närma sig materialet metodiskt

Att studien har en problemorienterad ansats, att materialet närmas utifrån en frågeställning, ska förstås som motsatsen till en källorienterad ansats, där frågeställning uppkommer i interaktion med materialet.⁸⁶ Frågan till källmaterialet i studien är hur vi ska förstå historiebruk utifrån en litterär dimension. Utifrån denna frågeställning har en adekvat metodansats genererats.⁸⁷ Teori och metod har uppkommit genom en iterativ pendel mellan materialet och teoribildningar. Detta har jag gjort i syfte att inte låta teorin styra och färga materialet, utan tvärtom låta teorin uppkomma ur materialet. Dock har det teoretiska perspektivet, när det väl valts, styrt mig i min tolkning av materialet.⁸⁸ Detta kan ses som att det teoretiska perspektivet påverkat den förväntningshorisont, utifrån vilken jag har tolkar data.⁸⁹ Analysen av materialet har bestått av att systematisera det, selektera, organisera det, reducera det och koda det.⁹⁰ Ett led av en iterativ arbetsprocess är att man inte på förhand kan studera sitt material med från början definierade begrepp, då detta skulle fixera verkligheten och därmed styra forskningen på ett deduktivt, inte ett induktivt sätt.⁹¹ Den iterativa pendelrörelsen mellan data och begreppsutveckling har upprepades tills 'teoretisk mättnad' uppstod, alltså då ingen ny relevant data uppkom och då begreppens förhållanden utforskats.⁹²

Utifrån Hayden Whites tropeori kan ett kodningsschema urskiljas för att kunna kategorisera texten. De begrepp som aktualiseras är krönika, berättelse intrigisering, argumentationstyp, ideologi och trop, vilka har väglett analysen för att kunna identifiera historiebruket.

Genom denna metod- och teoriansats kan jag tränga igenom historiebruket, nå bortom dess ytskikt och syna dess konstruktion. Ansatsen kan dock inte kartlägga historiebrukets 'telos', alltså dess intentioner, eller hur historiebruket uppfattades eller uppfattas av faktiska läsare. Till följd av ansatsens huvudsakliga strävan att beskriva vad texten gör förbises en värdering av historiebruket. Detta leder till att jag närmar mig materialet värdeneutralt men också till att något källkritiskt perspektiv *inte* anläggs⁹³. Det är sålunda historiografin i sig som är av intresse, inte det historiska fenomenet.

---

⁸⁶ Se Tosh, John (2011). *Historisk teori och metod*, Lund: Studentlitteratur AB, s. 133

⁸⁷ Se bl.a. Fejes, Andreas & Thornberg, Robert (2015). "Kvalitativ forskning och kvalitativ analys" i Fejes, Andreas & Thornberg, Robert (red.). *Handbok i kvalitativ analys*. Stockholm: Liber, s. 32

⁸⁸ Se Bryman (2018) s. 49 & 462

⁸⁹ Thomasen (2007) s. 86 f.

⁹⁰ Se Fejes & Thornberg (2015) s. 35

⁹¹ Bryman (2018) s. 463

⁹² Eriksson Barajas m.fl. (2013) s., 53 ff.

⁹³ Legionärerna låter sig heller inte enkelt granskas källkritiskt då Enquist sällan redovisar sina källor - en frihet Enquist kan ta sig till skillnad till från en mer regelrätt, akademisk, historiker. Dock hade en källkritisk prövning av Legionärerna i *hög grad* varit ett viktigt komplement till denna historiografiska studie genom att sätta historiebruk i relation till fakticitet, men ett sådant komplement hade varit av en sådan omfattning att det överskrider denna studies omfång. Därtill hade en sådan källkritisk prövning kunnat leda till en oändlig regress då man hade varit tvungen att beakta tendenserna i de källor man använder för att pröva Enquist källor; man blir inte fri historiebruket och dess tendenser. Man hade ändå kunnat värdera de historiska utsagorna i relation till källkritikens kriterium, och därigenom prövat Enquists tillförlitlighet.

2. Historiebruk i *Legionärerna*

Lite har ännu sagts om boken *Legionärerna* och dess ämne, baltutlämningen. Det är Enquists egen uppfattning att baltutlämningen ”förändras oupphörligt, beroende på hur man vill använda den”.⁹⁴ Denna studie ska klargöra *hur* Enquist själv har *använt* baltutlämningen för att skapa en viss verkan genom litterära grepp. För att få en överblick över fenomenet ska vi se till dess krönika, den icke-riktade kronologin, som *Enquist själv* låter sammanfatta som följande:

Historien i kort sammandrag låter så här.

Under de två första veckorna i maj 1945, i samband med fredsslutet, kom ett stort antal tyska militärer till Sverige. De kom framför allt från öster, eftersom de under inga omständigheter var villiga att ge sig som krigsfångar åt ryssarna. De kom från de baltiska staterna, främst från Kurlandsfickan i Lettland, men de kom också från Danzig. De var ungefär 3 000 till antalet, och de internerades omedelbart. Bland dem befann sig ett mindre antal balter som dels hade tagit frivillig värvning i tyska armén, dels tvångsmobiliserats.

De baltiska legionärerna kom två vägar. De kom från Kurland till Gotlands östkust och från Danzig över Bornholm till Ystad. En enda av dem kom med flyg. Han landade i Malmötrakten och begick åtta månader senare självmord på kajen i Trelleborg. De var tillsammans 167 man, varav 7 ester, 11 litauer och 149 letter. De bar alla tysk uniform.

De som kom till Gotland internerades i ett läger strax intill Havdhem, sändes i början av oktober via Rinkaby till ett uppsamlingsläger i Ränneslätt vid Eksjö. Ystadskontingenten fördes till Bökeberg och efter två veckor till Ränneslätt. I november meddelade regeringen att alla skulle utlämnas till ryssarna. Internerna protesterade då genom hungerstrejk och självmord, vilket fördröjde utlämnandet till i januari 1946. Den 25 januari 1946 utlämnades dessa baltiska legionärerna till Sovjetunionen. Gruppen hade då krympt till 146 man. Fartyget som förde dem bort hette ”Beloostrov”. De 21 man som inte utlämnades var antingen döda, svårt skadade, sjuka eller alltför kraftlösa för att kunna transportera; några hade frigetts också av andra skäl.

Tiden i Sverige omfattar totalt åtta månader. Detta är hela historien i kort sammandrag.⁹⁵

När Enquist sedan omvandlar detta till en berättelse, en koherenskodning av krönikan, menar han att den faktiska utlämningen inte utgör ett slut, då han poängterar att baltutlämningen fortfarande 1968 var något som pågick.⁹⁶ Krönikan slutar alltså inte där, och därmed inte berättelsen. Vi kan tala om utlämningen 1946 som berättelsens början, det som skedde därefter (balternas öde, Enquists efterforskningar, osv.) fram till att boken skrevs som berättelsens mitt, och berättelsens slut svarar mot Enquists undersökningars slut. Därmed är krönika och berättelse identifierade. I modernistisk stil har boken visserligen inte något kronologiskt

---

⁹⁴ Enquist (1968) s. 10

⁹⁵ Ibid s. 9 f.

⁹⁶ Ibid. s. 10

narrativ⁹⁷. I stället varvas kronologin. Funktionen av detta är att delar som är temporalt skilda åt kopplas samman rumsligt inom texten och skänker emfas.

Jag kommer nedan visa att Enquist i *Legionärerna* huvudsakligen gör bruk av den metonymiska tropen men samtidigt i stor utsträckning använder sig av den ironiska tropen för att förhålla sig kritisk till det historiska fenomen texten behandlar, alltså baltutlämningen. Detta är *hur* Enquist själv har *använt baltutlämningen* för en viss verkans skull.

Att Enquist gör bruk av *både* metonymitropen *och* ironitropen kan tyckas paradoxalt, såsom att den enas radikalism (maoism i detta fall) och den andras liberalism måste te sig vara svårförenlig. Men ironitropen kan användas taktiskt för att polemisera, oavsett ideologi.⁹⁸

2.1 'Intrigiserad' verkan

I denna del kommer den 'intrigisering' som Enquist belagt baltutlämningen med att analyseras, alltså hur Enquist har gjort bruk av historien och format den så att den kan passa en litterär struktur. Till dessa litterära former hör romantik, med det godas seger över det onda, tragedi, där människan har kuvats genom historien men där hon kan fungera som ett spjärn för eftervärlden, (klassisk) komedi, där människan försonas med samhället och naturen, och satir, som hånar hur de andra troperna försöker tillskriva historien en mening den inte har. Att analysera 'intrigisering' blottar Enquist historiebruk – den verkan han vill åstadkomma – eftersom det synar hur Enquist föreställer sig historiens karaktär.

Enquist avslutar förordet till *Legionärerna* med att konstatera att hans "avsikt har inte i första hand varit att upprätta ett monument över en baltisk tragedi."⁹⁹ Detta kan ses som den kritiska ansats ifrån vilken han tar sig an sitt material. Enquist inleder kapitel sexton av bokens andra del med att citera en rubrik från *Svenska Dagbladet* i samband med balternas hungerstrejk mot utlämningen, som lyder: "40% av internerna ligger för döden". Därefter bestrider Enquist denna tragiska etikett man gett utlämningen i samtida media i ironisk anda genom att citera en intervju från 1967 med regeringens kontrollant av interneringslägret. Detta citat lyder: "Det skrevs mycket i tidningarna om hur döende [balterna] var, men det mesta var överdrivet."¹⁰⁰ Enquist försöker, genom denna kritiska ansats, ifrågasätta gängse uppfattningar om baltutlämningen.

Enquist går långt för att bevisa sin kritiska poäng. För att fastslå om balterna faktiskt var offer för den tragedi som tidningarna redogjorde för – att samhällsstrukturer kuvade dem – väljer Enquist att genomföra ett experiment där han själv hungerstrejkar under likvärdiga former.

---

⁹⁷ I modernistisk maner figurerar även Enquist själv i boken under epitetet Undersökaren, varför han talar om sig själv i tredje person.

⁹⁸ White (2014) s. 37

⁹⁹ Enquist (1968) s. 5

¹⁰⁰ Ibid., s. 233

Sättet som detta genomförs på kan, mot bakgrund av pretentionerna av objektivitet, ses som vad man brukar kalla för en hypotetisk-deduktiv metod, vilket innebär att man ställer en hypotes och från den deduceras möjliga konsekvenser, förutsägelser som inträffar ifall hypotesen är sann. Därefter testas dessa förutsägelser mot empirisk data. Om de empiriska data bekräftar förutsägelseerna bekräftas hypotesen (ett induktivt inslag), annars inte.¹⁰¹ Enquist ställer upp en hypotes: balterna led av hungerstrejken. Utifrån denna hypotes deduceras Enquist fram möjliga förutsägelser som inträffar ifall hypotesen är sann. I detta fall rör det sig om att även Enquist själv borde lida av en hungerstrejk. Därefter testas Enquist dessa förutsägelser genom en induktion som avgör hypotesens styrka.

Resultatet är att Enquist ironiskt negerar balternas fysiska lidande men menar att hungern gjort honom frånvänd.¹⁰² Det heter att ”de fysiska förutsättningarna hade kanske varit likvärdiga för honom och dem, men hur var det med de psykiska? [...] Man kunde iaktta hur avsaknad av föda påverkade en kropp, men hur påverkade avsaknad av hopp en mänsklig organism?”¹⁰³

Detta gör att vi kan säga att Enquist balanserar mellan satir och tragedi. Det tragiska består i att balterna fått utstå prövningar som ett resultat av förtryckande strukturer. Att ironitropen och dess förnekande av vad som påstås enbart är ett medel för Enquist blir tydligt i slutet av hans ’hungerstrejks-undersökning’, där han fört statistik kring diverse variabler. Då framkommer det att han egentligen är mer hemmastadd med den metonymiska tropens reducering. Författaren skriver att han ”höll sig till [undersökningens siffror], eftersom de verkade exakta och exaktheten gav honom trygghet och gjorde att han kunde fortsätta”.¹⁰⁴ Alltså, balternas eventuella lidande kunde reduceras till siffror. Samtidigt menar Enquist att han själv är påverkad, liksom andra som skrivit om balterna, av den situation utifrån vilken han betraktar historien, och att han därför inte kan studera historien objektivt, vilket är typiskt för den ironiska tropen. Det heter att Enquist ”instinktivt *ville* ju visa att pressrapporterna var felaktiga, att opinionen styrts och duperats av dess alltmer dramatiska rapporter”.¹⁰⁵

Att Enquist balanserar mellan satir och tragedi slås fast på bokens första sidor. Enquist ger en bild av militärer som flytt, och de han ställer sig mest sympatisk till är de unga män som tvångsrekryterats. Huruvida de var ideologiska nazister går inte att fastställa men de anammar den tyska propagandan, varför det framstår som oväntat för dem när Tyskland kapitulerar från Baltikum och sovjetiska trupper närmar sig.¹⁰⁶ Det tragiska elementet består i att balterna är

---

¹⁰¹ Thomassen (2007) s. 68

¹⁰² Enquist (1968) s. 235 ff.

¹⁰³ Ibid., s. 239

¹⁰⁴ Ibid., s. 240

¹⁰⁵ Ibid., s. 239

¹⁰⁶ Ibid., s. 13

offer samhället, de tvångsrekryterades, men även offer för sin natur, då de tror på den tyska propagandan. Men då verkets norm – vad som hålls för riktigt och inte – är att vi inte sympatiserar med nazismen framträder ett ironiskt perspektiv: må så vara att balterna var tvångsrekryterade men de borde varit mer avståndstagande mot tyskarna, inte varit mottagliga för deras propaganda. Typiskt för ironitropen är att avvärpa 'hjälten' och göra honom till en bristfällig människa. Detta gör att man kan tala om satir som en tragisk framställning men med hjälten borttagen.¹⁰⁷ Samtidigt menar Enquist att balterna inte hade behövt frukta ryssarna, som åter skulle ockupera Baltikum och göra det till satellitstater. Enquist skriver om de som flytt:

Några var nazister, några var mycket konservativa, några hade samarbetat med tyskarna, många var bara rädda för ryssarna, några hade mycket att vara rädda för, andra hade inte så mycket att vara rädda för, många var intellektuella, de flesta var vanliga arbetare, för några var flykten den enda möjligheten, de flesta flydde *ändå*.¹⁰⁸ (förf. kurs.)

Detta kan förstås som att Enquist ironiserar kring en tragisk syn på de baltiska flyktingarna – det fanns inget ödesbestämt förtryck att fly ifrån. Denna ambition att dementera baltutlämningen ska förstås som en regelrätt tragedi återkommer genom hela verket. Enquist återger hur en ung kvinna i Eksjö deltog i en ljusceremoni för balterna. Detta beskrivs som vad som inom tragedin brukar kallas *katharsis*, vilket är den emotionella rening man upplever genom att bevittna något tragiskt. När dramats skådespelare genomlider det tragiska finns det en möjlighet för åskådaren att ta lärdom av det hen bevittnar, varför åskådaren renas och stärks.

Hon grät hela vägen hem. Hon grät öppet och befriat, gick utan att dölja sig och sitt ansikte och bara grät och grät. ”Det var så konstigt, man kände sig lycklig också, vi hade alla varit med om något märkligt, och jag grät väl egentligen över balterna men samtidigt var jag lycklig”.¹⁰⁹

Detta följs av att det beskrivs hur kvinnan känner en samhörighet, en delaktighet genom motståndet mot utlämningen. Detta kan förklaras genom termer som att helheten reduceras till delen, eller det kollektiva motståndet reduceras till det individuella. Men denna känsla avtar sedan och likaså den samhörighet hon är del av; tragedins delaktighet var bara ett bländverk.¹¹⁰

Att Enquist inte vill stöpa berättelsen i tragedins form blir tydligt när balterna internerats. Retoriskt låter Enquist balterna fråga de svenska officerarna vad som skulle ske härnäst ”men

---

¹⁰⁷ White (2014) s. 231

¹⁰⁸ Enquist (1968) s. 15

¹⁰⁹ Ibid., s. 181

¹¹⁰ Ibid., s. 182

till deras förvåning visste de svenska officerarna ingenting”.¹¹¹ Inom ironitropen är historien en icke-berättelse. Den har ingen given början, inget givet slut, allt är bara en serie skiftningar av händelser – den rör sig inte mot något.¹¹² Precis som officerarna vet man ingenting om den. Enquist placerar *inte* in baltutlämningen i en narrativ ram som skulle få oss att förstå den som en viss form av ’intrigisering’, något som kännetecknar den ironiska tropen.

Detta kännetecken för ironitropen, att bestrida andra troer, upprepas. Vid affärens samtid sprems en bild av internerna som fromma och att de använde sin religiösa tro som ett medel i sin kamp mot utlämningen.¹¹³ Enquist vill dementera denna bild när han skriver att balterna ”tycktes måttligt intresserade av religion, ja, hos de flesta av dem tyckte [en baltisk präst] finna ett slags förakt för det budskap han kom med.”¹¹⁴ Genom att förneka detta ironiserar Enquist en metaforisk syn på utlämningen och en metonymisk syn. En metaforisk syn på utlämningen i relation till religion skulle innebära att balterna överkommer det onda genom sin tro, medan en metonymisk syn skulle innebära att balterna går ett tragiskt öde tillmötes trots sin tro. Men då balterna, enligt Enquist, inte var religiösa kan man inte anlägga detta perspektiv.¹¹⁵

Gällande balterna som kom till Ystad menar Enquist att dessa uppgick i en falsk trygghet.

De minns gärna denna första tid i Sverige: en motpunkt till det som hände sen, en motbild. [...] De solade, badade. De tyckte allt var vackert. Sverige började så för dem: en vit byggnad, en äng som sluttade ner mot sjön, en vik, en brygga i trä. Luft och stillhet.¹¹⁶

Här används en ironisk romantik i det att en bild målas upp av balternas första tid som om de hade överkommit sitt öde, höjt sig över det, men egentligen är den första tiden i Sverige en transaktionstid mellan kriget och utlämningen. Att balterna då skriver fram att de njuter framstår som gycklande då vi redan vet att självstympling och självmord väntar; passagen förnekar sig själv med den kunskap vi redan har. På liknande sätt målar Enquist upp en romantisk bild och förnekar den senare gällande de legionärer som befann sig på Gotland.

Den första tiden i Sverige måste ha överraskat dem med sina pastorala färger, med sin småborgerliga lägeratmosfär, med tillgången på mat och bevakningspersonalens attityder. [...] Men nästan genast de kom till lägret, den allra första veckan, började irritationen inom lägret att

---

¹¹¹ Ibid., s. 29

¹¹² White (2014) s. 246 f.

¹¹³ Se bl.a. *Smålands-Tidningen* 15/10 1945 – 28/2 1946

¹¹⁴ Enquist (1968) s. 160

¹¹⁵ Observera dock att balterna, på flera ställen i boken, anges sjunga psalmer likt kampsånger bl.a. tre sidor efter (s. 163) att prästen ska ha sagt de inte verkar vara religiösa. Denna inkonsekvens reds aldrig helt tillfredsställande ut.

¹¹⁶ Enquist (1968) s. 29

visa sig. [...] Desertörerna ställdes genast inför improviserad lägerkrigsrätt och dömdes snabbt till döden: den svenska lägerledningen lyckades ingripa innan de hängdes.¹¹⁷

Ytterligare ett exempel på hur Enquist narrar den metaforiska tropens romantik är när baltutlämningen skildras ur en judisk flyktnings perspektiv. Denna ser Sovjet som nazismens besegrare, och menar att ”den svenska humaniteten var trögväckt”¹¹⁸ för nazismens offer. Humaniteten var dock inte trögväckt för balter som stridit för Nazityskland mot Sovjet. Det goda verkar inte ha triumferat mot det onda – tvärtom. När Enquist ger ett porträtt av en person som är mot utlämningen görs detta satiriserande. Det rör sig om en nioårig flicka som enbart tycks ha handlat i affekt och skrivit ett brev till kungen och adresserar brevet till just ”*Kungen, Slottet, Stockholm*”.¹¹⁹ Detta förminskar allvaret i motståndet mot utlämningen. Satiren används här åt båda håll – dels för att argumentera för en hållning och dels för att argumentera mot.

På liknande sätt ironiserar Enquist över hur balternas förmenta språkrör, doktor Eichfuss, som var populär i opinionen, bränner sina händer med hett vatten. Eichfuss gör det för att ”öppna svenska folkets hjärtan”¹²⁰, vilket kan ses som en del av romantisk intrigisering där Eichfuss, den påstådde gode, ska överkomma det onda, utlämningen. Men detta övervinnande inträffar inte, för Enquist förringar det hela och skriver att ”dagen efter var rodnaden borta”.¹²¹

Enquist polemiserar även mot synekdotropen och metonymitropen, och deras organiska respektive reduktionistiska syn på balterna. Den förstnämnda skulle betyda att balterna trots språkliga och kulturella skillnader kan förenas och där de internerade balterna, helheten, besitter samma egenskaper som gruppens olika delar. De olika nationaliteterna skulle integreras till en gemensamma sammanhållen grupp. En reduktionistisk syn på balterna skulle innebära att balterna på grund av sina likheter sinsemellan skulle kunna reduceras till en gemensam del, en kärna. Men Enquist vänder sig mot båda dessa sätt att se på balterna. Enquist skriver:

Alla betraktade balterna som en enhet. Dock: där fanns tre nationaliteter. Letter och litauer förstod inte estniska. Letter förstod inte litauiska. De förstod inte varandra, de talade tyska över gränserna.¹²²

För att åstadkomma realistisk historieskrivning, enligt den ironiska tropen, måste man komma underfund med att det historiska fältet består av fenomen som sinsemellan är olika, inga är

---

¹¹⁷ Ibid., s. 50 f.

¹¹⁸ Ibid., s. 217

¹¹⁹ Ibid., s. 212

¹²⁰ Ibid., s. 292

¹²¹ Ibid., s. 293

¹²² Ibid., s. 161

desamma.¹²³ Att man betraktar balterna som *ett* fenomen måste därför förstås som ogynnsamt. Istället måste vi förstå den kontext som balterna befinner sig i för att kunna tala om dem.

Sammantaget kan vi säga att den 'intrigisering' som Enquist begagnar sig av är satiren. Den verkan som detta får är en kritisk ansats mot andra förfaringssätt att tala om baltutlämningen.

2.2 Argumentationstypisk verkan

Genom att analysera den argumentationstyp som Enquist använder sig av kan vi tränga igenom hans historiebruk, den verkan texten vill åstadkomma, och se hur Enquist resonerar kring historiska fenomen och hur vi ska förstå dem. Vi kan tala om fyra argumentationstyper: formell, som sakligt kategoriserar och ger en bred förklaring, organisk, som integrerar tillsynes svårförenade element, mekanisk, som ser historien driven av något historiskt hinsides, och kontextuellt, som förstår fenomenet utifrån sig själv.

En återkommande tematik genom *Legionärerna* är den om objektivitet. Funktionen är retorisk, åtminstone efterhand: Enquist gör en poäng av att förhålla sig skeptisk till vad vi faktiskt kan veta om det förflutna eftersom det möjliggör en kritisk ansats. Denna skepticism fungerar som ett bollplank genom verket. Historien görs bruk av genom denna skepticism och det är därför som Enquist säger att "situationen kan inte beskrivas i sin helhet, den kan inte behandlas objektivt, möjligtvis sakligt, och den förändras oupphörligt, beroende på hur man vill använda den."¹²⁴ När han gjort sina efterforskningar tycks han ha haft detta med sig, för han "slutade läsa i lagom tid för att kunna använda citaten till det han ville".¹²⁵ Enligt samma logik förkunnar han: "Godta inte en presentation, tänk själv, var misstänksam. Det finns ingen helgonlik objektivitet, ingen yttersta sanning, befriad från sina politiska utgångspunkter. Pröva, var misstänksam. Ifrågasätt".¹²⁶ Inom den ironiska tropen erkänns att när historien studeras resulterar den i olika slutsatser beroende på vilket sammanhang studien ingår i, varför man inte blint kan godta ett historisk påstående.¹²⁷ I ljuset av detta kan vi tolka reflektioner som denna: "Till varje undersökning finns en utgångspunkt. Varje undersökning har en undersökare. Varje undersökare har värderingar, startpunkter, dolda förbehåll, hemliga förutsättningar".¹²⁸ Men att historien i sig inte existerar autonomt, utan måste förstås kontextuellt, erbjuder en del problem.

---

¹²³ White (2014) s. 261 f.

¹²⁴ Enquist (1968) s. 10

¹²⁵ Ibid., s. 83

¹²⁶ Ibid., s. 228

¹²⁷ White (2014) s. 244

¹²⁸ Enquist (1968) s. 30

Efter ett tag tycktes undersökaren sitta med ett slags kortsystem, med utbytbara bakgrunder, små kulisser att sätta dit eller ta bort, beroende på sinnesstämning, humör, politisk färg, grad av irritation, och för varje utbyte han gjorde, för varje försök att se ett sammanhang, tyckte han sig skjuta ännu ett skott i exakthetens skuta. Framför honom växte ett berg av papperslappar, antydningar, fakta, motsägelser och bilder, och bilderna rann förbi och det fanns ingen helhet, hela affären var kaotisk och nyckfull, det var meningslöst att se mönster, helheter. Men samtidigt visste han ju att det bara var hans lättja som talade, hans okunnighet, bristande intelligens, bristande översikt, erfarenhet, uthållighet. Det är de lata och okunniga som upplever världen som ett kaos, sade han till sig själv¹²⁹

Historien framstår som ett kaos av oförenliga rörelser, det finns ingen riktig logik i historien. Dessa oförenliga rörelsers upphov är inte hinsides, de är inte determinerade, istället är de resultatet av människors viljor.¹³⁰ Men här blandas två troper, och detta är det utmärkande för Enquist. Dels använder han sig av ironitropens skepticism och dels menar han att det går att urskilja historien som den var. Att denna andra trop är metonymi framgår nedan.

Denna balansgång mellan ironi och metonymi framkommer tydligt då Enquist skriver ett (fiktivt) brev till Mao Zedong där han redogör för problem som har uppstått under arbetsprocessen. Exempelvis skriver han att ”jag vill ju också förstå dessa legionärer, förstå deras situation, den mekanism som finns i denna situation – men deras förtvivlan tycks inte överförbar, inte möjlig att beskriva”.¹³¹ Enquist pendlar här mellan en metonymisk mekanisk argumentationstyp och en ironisk kontextuell. Först vill han skönja historiens mekanism, den mekanik bortanför historien som driver den – men detta är inte adekvat, situationen måste förstås utifrån sig själv. En sådan slutsats är typisk för ironitropen då man menar att historien består av sinsemellan olika fenomen, som inte kan reduceras till en enhet utifrån vilken vi kan förstå historien. Istället måste vi förstå varje enskild historisk företeelse utifrån sig själv.¹³²

Denna pendelrörelse påträffas upprepades i boken. Ett exempel på hur Enquist målar upp en tragisk scen, som ligger nära hans radikala ideologi, för att sedan omkullkasta scenen med ironi gäller balternas hungerstrejk. Scenen hotar nämligen hans egna intressen, då det skulle ge utlämningen ett namn av tragedi. När hungerstrejken inleds slås alla av ”hur totalt balterna hade tagit kommandot över sig själva, vilken makt de hade”.¹³³ Detta påminner om en tragedi, där vi ser hur balterna går ett tragisk öde till mötes och där vi som åskådare kan dra lärdom av detta.

---

¹²⁹ Ibid., s. 57

¹³⁰ White (2014) s. 240

¹³¹ Enquist (1968) s. 355. Även i detta brev verbaliserar Enquist problemen kring objektivitet, bland annat hur historikern inte kan lösrycka sig själv för sin observationspunkt. Bl.a. skriver Enquist ”ordförande Mao, skev [Enquist], problemet för mig är att jag beskriver en viss politisk situation uppe i en annan politisk situation – och de båda situationerna skymmer varandra, och färgar av sig på varandra.” Enquist (1968) s. 332

¹³² White (2014) s. 261 f.

¹³³ Enquist (1968) s. 158

Men, snart heter det: ”Eller: vilken makt som Eichfuss hade.” Det skulle alltså vara den av den konservativa opinionen favoriserade Eichfuss som hade iscensatt hungerstrejken, inte de meniga soldaterna. En ironi skapas som ifrågasätter Eichfuss ledarskap och om vi verkligen kan dra någon historisk lärdom av detta motstånd.¹³⁴

När Enquist försöker urskilja utlämningens orsaker försöker han reducera affärens orsaker till det handelsavtal som höll på att arbetas fram mellan Sverige och Sovjet, eller till att Sverige genom utlämningen skulle få tillgång till kol från Polen. Dock dementerar Enquist båda dessa reduktioner genom att förklara deras ogiltighet genom kontextuella faktorer; det låg i Sovjets intresse att få till ett handelsavtal, inte i Sveriges, och kolimporten var enbart ett rykte och Polens förstörda infrastruktur omöjliggjorde detta.¹³⁵ Man skulle kunna säga att Enquist vill vederlägga en mekanisk argumentation kring utlämningen. Enligt en sådan skulle delen, eller om man så vill en marxistisk överbyggnad, vara utlämningen, och helheten, eller om man så vill en marxistisk bas, vara handelsavtalet. Om denna mekaniska argumentation hade gått i lås hade utlämningen varit ett resultat av ett historiskt förtryck, och det hade således varit ideologiskt fel – utifrån Enquist radikala ideologi – att utlämna balterna. Genom att tillbakavisa en sådan analys, som egentligen är sammankopplad med en radikal ideologi, vinner han ideologiska poäng av samma valör, eller i alla fall inte förlorar, då utlämningen inte var en del av ett historisk förtryck (dock borde det ha varit historisk determinerat enligt hans logik).

Hittills har vi sett hur ironin har trumfat tragedin, men Enquist använder också ironin för att förstärka tragedin. Enquist redogör för hur en lettisk löjtnant begår självmord på kajen i Trelleborg i samband med transporten till det sovjetiska transportfartyget. I samband med detta ”stack den lettiske löjtnanten Peteris Vabulis en kniv i halsen, och dog genast. I övrigt fortlöpte också den andra fasen av ilastningen lugnt.”¹³⁶ Adverbialiet, ”i övrigt”, medför en ironisk kontrast då det förringar ett självmord. Vi förstår dock att den andra citerade meningen är ett referat eftersom ”allt finns beskrivet i polisprotokollet, allt.”¹³⁷ Funktionen är att belysa ett tragisk öde. Löjtnanten målas upp som ett offer som kommit ”i skärningspunkten mellan två självklara betraktelsesätt som tyckts kollidera, i skärningspunkten mellan politiken och människan”.¹³⁸ I denna formulering genljuder en tragisk syn på historien där människan hålls nere av samhället och en ”försoning” för människan omöjliggörs.¹³⁹

---

¹³⁴ Enquist försöker återkommande bestrida Eichfuss ledarskap och person genom ironi. Se bl.a. s. 149, 154, 156, 166 och 170.

¹³⁵ Enquist (1968) s. 190. Se även s. 269 ff.

¹³⁶ Ibid., s. 317

¹³⁷ Ibid., s. 318

¹³⁸ Ibid., s. 329

¹³⁹ White (2014) s. 193

Vid ett annat tillfälle beskriver Enquist hur en balt har slagit en blyertspenna i ögat för att förhålla att bli utlämnad. Enquist har sympati med balternas kroppars öden, den smärta de fått utstå, trots att han inte är mot utlämningen i sig. Han förklarar händelsen genom att aktörens handling ses som något som ligger bortanför det föreliggande, det är så att säga determinerat.

Vi skrev ju tragedin åt honom, förelade honom hans roll och betraktade honom uppfordrande. Och när han tog pennan och drev den in i sitt öga var det ju inte han själv som gjorde detta, han fullföljde bara den situation vi alla skapat åt honom, fullföljde den roll som vi förväntade att han skulle spela.¹⁴⁰

Detta kan ses som ett exempel på mekanisk argumentationstyp. Dock är det inte en regelrätt mekanik, i Hayden Whites mening, då faktorerna som determinerar aktörernas handlingar inte är historiskt hinsides. Dock är faktorerna bortom aktörens påverkan.

För att återgå till löjtnanten följer en liknelse efter dennes självmord som påminner om den i blockcitaten ovan om att balterna spelar en tilldelad roll. Men Vabulis kunde förhålla sig till de ramar som satts upp, menar Enquist. De som 'dikterat' tragedin "hade väntat sig att han skulle spela huvudrollen, och sedan bara haft att vänta på spelets dramatiska kulmen".¹⁴¹ Detta implicerar att vad som ska ske är förutbestämt, men hur och när det sker – ett utrymme av frihet – är lämnat till Vabulis. I dialog med Tocqueville, som White menar är ett exempel på en metonymisk historiker, skriver den senare att "the task of the historian was to show that, although 'around every man a fatal circle is traced beyond which he cannot pass,' nonetheless 'within the wide verge of that circle he is powerful and free.'"¹⁴²

Även på andra ställen lyser Enquist primära trop, metonymin, igenom. Enquist resonerar metonymiskt då han skriver att det politiska spelet inom baltlägret – hur man skulle förhålla sig till tyskarna, Sverige, kommunism, nazism o.s.v. – var en "kamp i mikroformat".¹⁴³ Alltså, helheten reduceras till en mindre del. Således påverkar de makropolitiska tendenserna även vad som sker på lokal nivå. Eller som det heter på ett annat ställe: "Allt detta hörde till."¹⁴⁴

Generellt kan dock sägas att den ironiska tropen dominerar, om ändock som medel för att formulera en kritik. Detta märks bl.a. när Enquist redogör för vilka skador som Sovjetunionen har lidit under andra världskriget. I samband med detta frågar sig Enquist hur man från sovjetiskt håll kan ha sett på att den svenska pressen fördömde Sovjet och dess rättsapparat.

---

¹⁴⁰ Enquist (1968) s. 287

¹⁴¹ Ibid., s. 329 f.

¹⁴² White (2014) s. 211 f.

¹⁴³ Enquist (1968) s. 119

¹⁴⁴ Ibid., s. 54

Mitt i den rykande ödemark som en gång varit det europeiska Ryssland hörde de så, i november 1945, en ursinnig presskör från Sverige anklaga Sovjet för att vara barbariskt, omänskligt, befolkat av grymma människor, styrt av ett omänskligt grymt system. Det kom från lilla neutrala Sverige, som hjälpt tyskarna med malm till krigsindustrierna och tillåtit transiteringar, det var en våldsam pressopinion som inte riktade sig mot det faktum att tyskarna bränt ner deras land eller likviderat sex miljoner judar, utan i stället riktade sig mot det faktum att den svenska regeringen bestämt att ett par tusen tyska soldater, som flytt dit från östfronten, skulle utlämnas.¹⁴⁵

Här ser vi alltså hur Enquist arbetar med en ironi. Ryssland anklagas för att vara ett tvivelaktigt land, något som sedan raseras och motsatsen impliceras. Enquist menar att man från sovjetiskt håll måste ha upplevt motståndet mot baltutlämningen nästan som ”en absurditet.”¹⁴⁶

Enquist beklär hela utlämningen som politisk affär som tämligen ironisk. Han målar upp en scen mellan samlingsregeringens statsminister Per Albin Hansson och representanter för Utrikesdepartementet när dessa räcker över två skrivelser¹⁴⁷. Den ena innehöll ett nekande svar till ryssarna om att utlämna balterna, medan det andra innehöll ett jakande svar. Genom underlåtenhet bestämdes det att balterna skulle utvisas då Hansson inte bekom sig att läsa det nekande svaret utan i förbigående bestämde sig för det jakande.¹⁴⁸ Även om detta är något som Enquist förmodligen själv har fabulerat, den sceniska dialogen tycks ligga bortom hans källor, tjänar det till att gestalta en skepticism gentemot den etablerade sociala ordningen, något som är typisk för ironitropen.¹⁴⁹ I framställningen gycklar Enquist och framställer sig själv som överlägsen det han observerar, något som även är typisk för ironitropen.¹⁵⁰

Enquist förklarar utlämningen genom att peka på det kontextuella i sammanhanget, vilka som fattade beslutet och vilka deras politiska preferenser var.

En regering består av många ledamöter. Men varje regeringsbeslut styrs och dirigeras i realiteten av några få inom en regering: de med den största auktoriteten eller de största kunskaperna. [...] Det var deras värderingar, analyser och ställningstaganden som [...] skulle avgöra utlämningsfrågan.¹⁵¹

Här ger Enquist alltså en politisk kontext till baltutlämningen, en kontext som enligt honom visar på godtycklighet med förtryck som följd. För att tala med White skulle man kunna säga

---

¹⁴⁵ Ibid., s. 208

¹⁴⁶ Ibid., s. 207

¹⁴⁷ Utlämningen skulle dock efter det stundande riksdagsvalet lämnas över till den rent socialdemokratiska ministären.

¹⁴⁸ Ibid., s. 78

¹⁴⁹ White (2014) s. 230. Förvisso säger Enquist att scenen är ”helt autentisk”, men han belägger inte detta påstående med någon källa.

¹⁵⁰ Ibid., s. 196

¹⁵¹ Enquist (1968) s. 268

att det socialpolitiska tyranniet aldrig upphör och historien bjuder inte på någon ”försoning”.¹⁵² I slutet av boken resonerar Enquist om utlämningens orsaker. Han resonerar även här kontextuellt och ställer sig följande fråga: ”var det så att [utrikesminister] Östen Undén var denna tragedis egentliga centralfigur: en människa som ärvt ett beslut [från samlingsregeringen] som egentligen stred mot hans övertygelse, och tvingats försvara något han inte trodde på?”¹⁵³

Boken slutar med att Enquist blandar en mekanisk och en kontextuell argumentationstyp. Först heter det: ”Han tyckte sig ibland i ögonblick av klarsyn, eller skenbar klarsyn, se hur ekonomiska och politiska system drev människor framför sig, band dem och styrde deras värderingar med tusen nästa osynliga trådar, dirigerade deras upprördhet och likgiltighet, väckte dem eller förförde dem. Förförelsens mekanik, likgiltighetens mekanik.”¹⁵⁴ Detta är ett mekaniskt sätt att se på historien, att den är determinerad. Men Enquist säger att ”men det rena, kristalliska mönster han drömt om, det logiska spel han jagat, det tycktes ständigt skymmas av människor och människors ansikten, och av liv. Av liv”.¹⁵⁵ Historien framstår för ironikern som ett kaos av oförenliga rörelse, det finns ingen riktig logik i historikern. Dessa oförenliga rörelser styrs inte av något som ligger bortanför historien, istället är de resultatet av människor.¹⁵⁶

Gällande argumentationstypisk verkan argumenterar Enquist huvudsakligen kontextuellt, vilket överensstämmer med ironitropen, vilket gäckar hur fenomenet tidigare framställts.

2.2.1 Porträtt av återvändande balter

Att Enquist använder sig av den ironiska tropens argumentationstyp blir tydligt när han gestaltar legionärernas öde efter att de har blivit utlämnade, varför det förtjänar att behandlas enskilt.

I det ovannämnda brevet till Mao menar Enquist att balterna borde ha återvänt till Baltikum, men om de riskerar döden komplicerar det saken. Enquist ställer en retorisk fråga: ”Finns det politiska mord som kan accepteras mer än andra?”¹⁵⁷ Enquist menar att så inte är fallet, och däri ligger hans tvetydighet: balterna borde utlämnats men de ska inte komma till någon nämnvärd skada. I liberalhumanistisk anda tar Enquist livets okränkbarhet i försvar. Inom den ironiska tropen ser man att det historiska fältet består av enbart unika fenomen, varför man aktar sig för att generalisera.¹⁵⁸ Även om Enquist har gjort bruk av ironi blir det klart att detta enbart är för att formulera en kritik. Den vänsterradikalism han tillhör tillåter honom att hålla några balters öde, de han fått uppgifter om, som reduktionen av samtliga balters öde. Enquist skriver att ”han

---

¹⁵² White (2014) s. 232

¹⁵³ Enquist (1968) s. 414

¹⁵⁴ Ibid., s. 415

¹⁵⁵ Ibid., s. 415

¹⁵⁶ White (2014) s. 240

¹⁵⁷ Enquist (1968) s. 335

¹⁵⁸ White (2014) s. 261

ansträngde sig, på det vattentätt liberala sätt han lärt sig, att inte vara kategorisk, men kärnan i allt detta tycktes ändå vara att det inte gått så särskilt illa för de utlämnade.”¹⁵⁹

Bokens fjärde del börjar med ett citat från en bok som heter *Balticum skall leva*, och vad som följer i detta kapitel och de många porträtten kan ses som en kontrast till citatet, som lyder: ”Personer, som åren närmast efter återsändandet av de baltiska internerna lyckades fly från Lettland, ha berättat att åtskilliga av de återsända blivit hängda utanför Riga, ja, t.o.m. att skolbarn utkommenderats för att som varning se de hängda”.¹⁶⁰ (orig. kurs.)

Innan utlämningen sker talar en balt med några andra ”om självmordet som möjlig utväg att påverka utlämningens gång, om självmordet som utväg och självmordet som argument”.¹⁶¹ Men legionären avstår sedan från självmord: ”Han säger sig ha avstått från självmordet, eftersom de negativa faktorerna inte vägde tillräckligt tungt”.¹⁶² Alltså, utlämningen är inte den tragedi som målades upp, den raseras. Vid tiden då boken skrevs bor mannen i Riga och betraktar tiden i Sverige som ”en episod av begränsad betydelse”, och Enquist menar att mannen inte kan erinra sig att han faktiskt övervägt självmord.¹⁶³

När balterna kom tillbaka till Baltikum sattes de i ett läger. De som hade tvångsmobiliserats slapp straff, det var enbart de som begått krigsförbrytelser som avtjänade straff. Efter ett halvår släpptes några av legionärerna medan andra fick börja arbeta och producera tegel.¹⁶⁴ Men kort därefter släpptes också de fria, med få undantag. Enquist skriver fram detta slut som ett ironisk antiklimax, det tragiska ödesbestämda slutet inträffade inte. Det heter:

Den sista veckan i augusti kom så det överraskande slutet. Legionärerna ställdes upp på planen, och en rysk officer höll ett kort tal. Han förklarade att undersökningarna nu var klara, att de skulle befrias och kunde gå vart de ville. De skulle omedelbart anmäla sig på expeditionen, i bokstavsordning.¹⁶⁵

Vi får en rad porträtt och livsöden uppmålade som dementerar utlämningens tragedistämpling. En legionär flyttade till Riga, bildade familj, skaffade en ”utmärkt befattning vid ett statligt verk och hade en månadslön som var nära dubbelt så hög som den sovjetiska medelinkomsten”. En annan, som var modfällad under interneringen, blev sedermera musiklärare – men han återsåg aldrig sin hustru, en tragisk aspekt som inte följs upp. Om en koncentrationslägersvakt får vi veta att han lever och frodas i Lettland – inte ens de som utförde de värsta hemskheterna

---

¹⁵⁹ Enquist (1968) s. 390

¹⁶⁰ Ibid., s. 341

¹⁶¹ Ibid., s. 296

¹⁶² Ibid., s. 298

¹⁶³ Ibid., s. 300

¹⁶⁴ Ibid., s. 344 ff.

¹⁶⁵ Ibid., s. 348

straffades hårt av Sovjet. Ytterligare ett porträtt ges av en yngre lett med kommunismantipatier och nationalistiska tendenser. Denne avtjänade ett sexårigt straff för att sedan få en universitetsutbildning och därefter en tjänst inom förvaltning. Om en lett heter det att han är ”chefskonstruktör vid en fabrik i Riga, han är mycket framgångsrik” och att han blir irriterad över att i intervjun ”påminnas om den tid när han med eller mot sin vilja samarbetade med statens fiender.” En annan balt arbetar vid tiden för boken som biolog, men har suttit i arbetsläger. En av balterna har doktorerat i medicin och gjort karriär. En balt anser visserligen att han varit offer för en skenrättegång, men detta följs inte upp. En annan som har vittnat i en rättegång verkar inte uttala sig om att rättegångarna inte skulle gått till rättsäkert. Ett något sorgligt porträtt ges av en officer som inte kan förenas med sin emigrerade familj då han har utreseförbud. Denne verkar har lidit i lägren men vill inte tala om det.¹⁶⁶

Samtidigt målar Enquist upp en tragedi där legionärerna är bundna till sitt öde: ”de upptäckte snart att de tolererades av myndigheterna, att de fick arbeta och leva i frihet, men inte så mycket mer. Universiteten var stängda för dem, all vidareutbildning var omöjlig, att avancera till självständiga chefsposter var praktiskt taget omöjligt.”¹⁶⁷ Detta kontrasterar de tidigare porträtten. Men sen kommer en ironisk vändning av vändningen som lagt en tragisk nyans över affären: ”Denna period har en början och ett slut. Den slutade vid Stalins död: det blev en total och nästan ögonblicklig förändring.”¹⁶⁸ Det finns ingen nämnvärd tragedi att tala om!

Men, det råder en del oklarheter kring de två balter som begick självmord och den som satte en blyertspenna genom ögat och som sedan skulle fly till Storbritannien. Vad föranledde dessa handlingar? Varför ville de undfly sitt öde genom döden? Enquist börjar gräva i detta men finner sig snart ogillandes. ”Kan inte de döda få vila i fred? Är inte detta att hålla rättegång med de döda?”¹⁶⁹ Att han säger så beror på att det material han får tillgång till i Sverige, och det han får tillgång till i Sovjetlettland mycket väl kan vara tendensiöst och inte äkta, utan fabricerat. Hur förhåller sig Enquist till detta? Jo, ”var det så att han förts bakom ljuset skulle historien korrigeras honom.”¹⁷⁰ Detta är ett uttryck för en historiedeterminism, där historien har en mening som den rör sig mot och korrigerar felaktigheter och slutligen fulländas.¹⁷¹

För att driva ironin längre konstaterar Enquist att en skada legionärerna fick uppleva var att de av kommande exilbalter upplevdes, eller upplevde att de upplevdes som avvikande och sämre för att de blev kvar i Baltikum. En balt ”tyckte sig ha upplevt hur exilletternas fientlighet

---

¹⁶⁶ Ibid., s. 138, 200 ff., 300, 300 ff., 363, 364, 365, 371, 372 & 385 ff.

¹⁶⁷ Ibid., s. 369

¹⁶⁸ Ibid., s. 370

¹⁶⁹ Ibid., s. 381

¹⁷⁰ Ibid., s. 381

¹⁷¹ White (2014) s. 194

inför den sovjetiska regimen långsamt och paradoxalt överflyttats att gälla dem som stannat kvar, letterna i hemlandet. Så här sa han: 'Vi kan förstå att de hatar kommunismen och Sovjet. Men varför vägrar de flesta att besöka oss? Varför denna hätska propaganda mot allt vi gör?'"¹⁷²

2.3 Ideologisk verkan

När Enquist brukar historien för en viss verkans skull genomtränger en ideologisk dimension i detta. Genom att förstå denna dimension kan man förstå hur historiebruket är konstruerat och vad det implicerar. Utifrån fyra ideologiska kategorier kan vi förstå historiebruket. Dessa är anarkism, som vill återvända till ett 'urtillstånd' och åstadkomma en total samhällsförändring, radikalism, som genom revolution vill förändra stora delar av samhället, konservatism, som vill bevara samhället men tillåta moderata förändringar, och liberalism, som vill bevara samhället någorlunda och förändra samhället efter behov.

Enquist är uttalad maoist, varför vi med Whites ideologikategorier kan benämna honom som radikal. I det ovannämnda brevet till Mao framkommer det att Enquist vid skrivandet av boken inte anser Sovjetunionen vara ett utopiskt samhälle, eller ett samhälle på väg mot utopi, utan snarare som ett "petrifierat borglighetens hemland"¹⁷³ där revolutionen har stagnerat. På ett annat ställe heter det att "kommunismen inte längre var identisk med Sovjetunionen".¹⁷⁴ Han säger även att Sovjet har imperialistiska tendenser, något balterna fått uppleva. Trots detta väljer han att ta Sovjets parti framför reaktionärerna.

Enquist beskriver hur han i sin barndom socialiserats in i en ryssfientlighet, bland annat när han som barn följde baltutlämningen i tidningarna. "Ett land, och ett folk, som blott genom att finnas till orsakade så mycket desperation [för de internerade balterna], ett sådant folk måste vara fruktansvärt. [...] Och detta skulle länge, länge stanna kvar."¹⁷⁵ Men denna avsmak för Ryssland avtar när han inser att "humaniteten ständigt dirigerades och prioriterades efter ideologiska principer".¹⁷⁶ Enquist menar att det stöd som uppstod för balterna egentligen inte var ett faktiskt stöd, utan ett stöd som visades för att vinna politiska poänger.¹⁷⁷ Detta kan ses som en synekdoke: delen, balternas situation, får representera en helhet, den politiska situationen, och utlämningens förhållanden – ställningstagande för eller mot Sovjet – anses vara representativa för hela den politiska situationen. Men Enquist ironiserar kring detta när han skriver att han "tänkte att det är märkligt att vi långsamt lärt oss att värdera det politiska

---

¹⁷² Enquist (1968) s. 356

¹⁷³ Ibid., s. 334

¹⁷⁴ Ibid., s. 353

¹⁷⁵ Ibid., s. 251

¹⁷⁶ Ibid., s. 253

¹⁷⁷ Ibid., s. 253

övervåldet efter estetiska principer, som om vi vore teaterkritiker och inte människor”.¹⁷⁸ Sarkasmen består däri att man inte bör använda mänskliga enskilda öden som en del av ett större politiskt spel; han bestrider att se utlämningen som en synekdoke. Enquist tänkte inte på det i termer av Whites troper och verkar själv ha tolkat det som en metonymi då han skriver att han själv vill undgå att illustrera händelsen som en ’tragedi’.¹⁷⁹ Om man hade sett utlämningen som en reduktion att den politiska situationen till en enskild situation hade man kunnat tala om en metonymi, vilket inte är konstigt då synekdoke och metonymi är närbesläktade¹⁸⁰.

Kännetecknande för den ideologiska dimensionen i verket är att den, likt de övriga dimensionerna, växlar regelbundet mellan det ironiska och det metonymiska. Enquist är i grunden en metonymisk författare men han vill inte beteckna baltutlämningen som en tragedi, varför han använder sig av ironin. Men ironin fungerar också som en självkritik av den egna ideologiska övertygelsen. Som en bakgrund till sin ideologiska hållning återger Enquist när han sommaren 1966 befann sig i USA och deltog i medborgarrättsrörelsen. När han är där träffar han en man som beskyller Sverige för att vara ”professionella moralister”, samtidigt som Sverige gärna undviker sina egna moraliska dilemman. Ett sådant är baltutlämningen. Enquist känner sig förnärmad av denna anklagelse, han är ju själv socialist som står på de förtrycktas sida, men han känner en oerhörd distans till händelsen på grund av sitt s.k. abstrakta engagemang.¹⁸¹ Således ironiserar Enquist sitt engagemang, ifrågasätter det. Hans radikalism är inte utan skrupler. Han hade börjat tvivla på kampen men år 1966 sjöng man ännu ”’We shall overcome’ utan att cynismen var möjlig att upptäcka.”¹⁸² Talandes om sig själv i tredje person säger Enquist att ”här går jag, tänkte han, en tredje klassens f.d. unglöberal som är en tredje klassens socialist på väg att bli en tredje klassens kommunist, med en första klassens likgiltighet för allting som sker, och söker efter en medvetenhet som inte är sentimental eller bara en gest som lättar mitt dåliga samvete, här går jag och där ligger de.”¹⁸³

Denna distansering, denna alienation om man vill, upphör sedan i kapitlet när Enquist deltar i en av medborgarrättsrörelsens marscher. Det heter: ”Det här är mitt problem, tänkte han, jag har rätt till deras problem, det är mitt problem mitt problem mitt problem. Det är vårt problem.”¹⁸⁴ Detta kan liknas vid det metonymiska namnbytet, där Enquist reducerar de gemensamma problemen till hans personliga. Men känslan av delaktighet avtar och ersätts av tanke. Det blir en växelverkan mellan metonymi och ironi. För ”innerst inne hade han vetat hela

---

¹⁷⁸ Ibid., s. 254

¹⁷⁹ Ibid., s. 254

¹⁸⁰ En del litteraturteoretiker menar att synekdoke och metonymi egentligen är variationer av varandra.

¹⁸¹ Enquist (1968), s. 32

¹⁸² Ibid., s. 33

¹⁸³ Ibid., s. 35

¹⁸⁴ Ibid., s. 36

tiden: hans moralism var känslös och han valde alltid den lättaste vägen [...] Detta var en utmärkt demonstration. Den skulle ge honom lugn i minst två år framåt.”¹⁸⁵ Här distanserar sig Enquist från sig själv och det engagemang han företar sig, han förnekar dess validitet. Likt en ironiker blottlägger han det dåliga hos människan och ger uttryck för en oförmögenhet för den enskilda personen att åstadkomma en samhällsförändring.¹⁸⁶

Ett tydligt exempel på hur Enquist arbetar metonymiskt inom den ideologiska dimensionen är då han genom intervjuer försöker kartlägga tyskvänligheten bland den svenska officerskåren vid interneringslägret i Eksjö. Han beskriver det som en ”besvikelse” att inte kunna göra en ”dödande rundmålning över svensk officerskår”.¹⁸⁷ Han fann att det inom kåren fanns en allt för stor spridning för att kunna avlägga en generell dom. Vad Enquist har försökt göra är en reduktion: att reducera en övergripande nazism inom svensk militär och få den gälla för militärerna vid Ränneslätt. Men Enquist negerar en sådan metonymisk reducering. Här ville han alltså inte göra bruk av ironitropens negation men fann sig tvungen att göra det.

Dock ger Enquist ett fiktivt porträtt, vilket är en konstruktion av flera andra autentiska porträtt, av en militär som tjänstgjorde vid Ränneslätt. Denna uppvisar tysksympatier och vänsterantipatier. Det korta porträttet slutar med att ”han är omöjlig att beskriva utan att hamna i alltför enkla stereotypier, karikatyrer, ironier. Han är, liksom många andra i vår samtid verksamma och inflytelserika människor, en alltför artificiell och litterär 1800-talskonstruktion. Alltför enkel för att ge sken av trovärdighet. Han måste därför utgå ur undersökningen.”¹⁸⁸ Här underkänner Enquist porträttets validitet samtidigt som han använder det i sin framställning. Här ska inte spekuleras kring varför han använde sig av porträttet, men det åstadkommer en verkan. Detta gäller framförallt när Enquist i stycket efteråt återger en intervju med en vid utlämningen värnpliktig, och i återgivande text sammanfattar Enquist det som om den f.d. värnpliktige menar att alla officerare faktiskt kunde reduceras till tyskvänliga.¹⁸⁹ Det icke-representativa porträtten får en del retoriska effekter ändå – att gestalta svensk officerskår.

Ironitropen används också för att vinna icke-liberala ideologiska poänger. Enquist redogör för några judars öden genom att satirisera över hur den svenska byråkratin direkt föranledde att de sattes i koncentrationsläger då man nekade dem uppehållstillstånd.¹⁹⁰ Här använder Enquist satir för att polemisera mot den borgerliga sociala ordningen, vilken han ställer sig ovan genom sin ironiska hållning.¹⁹¹ Men i detta fall är den blott ett medel, eftersom han vill

---

¹⁸⁵ Ibid., s. 43

¹⁸⁶ White (2014) s. 234 f.

¹⁸⁷ Enquist (1968) s. 130

¹⁸⁸ Ibid., s. 131

¹⁸⁹ Ibid., s. 131

¹⁹⁰ Ibid., s. 58 ff.

¹⁹¹ White (2014) s. 196

framställa judarnas öde som tragiskt, ett avskräckande exempel som eftervärlden kan dra lärdom av.¹⁹² Att detta ändock kunde ske förklarar Enquist genom att se till kontexten. ”Hur många hade 1945 en rättskänsla eller ett hat starkt nog att anmäla den myndighet som en gång satte den slutgiltiga stämpeln på deras anhörigas liv?”¹⁹³ Denna skrivning kan ses som en blandning mellan metonymins radikalism och ironitropen: den vanliga människan – som enligt ironitropen inte kan förändra samhället – vågar inte sätta sig upp mot den förtryckande samhällsapparaten – en central aspekt inom metonymitropen.

Gällande ideologisk verkan blandar Enquist sin radikalism, som annars hör till metonymitropen, med den ironiska tropen, vilket resulterar i ett kritiskt förhållningssätt.

3. Ett avslutande resonemang om ironin som hjälpmedel

Studien har ämnat gå bortom historiebruket som sådant för att syna dess uppbyggnad; vad finns bakom, vad består det av, på vilket sätt används historien? Genom att studera historiebrukets verkan utifrån sin litterära dimension har historiebruket monterats ned och studerats. Att vi förstår bokens historiebruk genom dess litterära dimension betyder att vi har analyserat bruket utifrån dess litterära aspekter, i detta fall tropernas ’intrigisering’, argumentationstyp och ideologi. Utifrån tropeorin kan vi säga att historiebruket i *Legionärerna* kan kategoriseras som satiriskt, med främst en situerad förståelse av fenomenet och som vänsterradikalt.

Som tydligt framgått har Enquist velat undvika att beteckna baltutlämningen som en tragedi. Denna ambition kan ses som *Legionärernas* springande punkt, till vilken dess författare ständigt förhåller sig. Enquist dementerar tragedibenämningen genom att ironisera, negera, den. Detta kommer till uttryck genom att Enquist verbaliserar en skepticism gentemot så kallad autonom historieskrivning: historieskrivning är alltid betingad utifrån olika perspektiv och intressen varför man inte kan säga att historien *faktisk var* en tragedi, eller något annat.

För att återkoppla till studiens forskningsläge så kan vi enligt den typologi som Jaeger arbetar med – Alun Munslovs typologi – i relation till populärhistoriskt berättande i olika medier, säga att *Legionärerna* utgör en ’dekonstruktivistisk berättelse’. Vad som kännetecknar sådana är att de ger ord åt en insikt om att historiska berättelser är avhängiga den representation de tillförs externt. Således skiljer sig denna studie och Jaegers studie av populärvetenskapligt historieberättande åt då Jaeger fann att det kännetecknades av att vara ’rekonstruktivistiska berättelser’. Sådana är naivt empiristiska med anspråk på att rekonstruera historien. Vad som dock förenar de två studierna är texternas litterära medel, vilket jag återkommer till, något som

---

¹⁹² Ibid., s. 9

¹⁹³ Enquist (1968) s. 62

dock får anses ligga i linje med den 'dekonstruktivistisk berättelsens' representationstanke men inte lika fullt med den 'rekonstruktivistiska berättelsens' empiribetoning.

Historiebruket kompliceras av att Enquist inte är en regelrätt ironiker, han ironiserar enbart för att åstadkomma en kritisk verkan. Egentligen hör Enquist hemma inom den metonymiska tropen och dess ideologi. Det är den han *utgår* ifrån. Löpandes genom boken ser vi hur Enquist håller jämvikt mellan dessa två troper, ironin och metonymin. Det skrivs fram ett medlidande för legionärerna – de hålls tillbaka av samhället och naturen – samtidigt som en ironi riktas mot dem, och affärens andra aktörer – de målas fram som ofullständiga och otillräckliga, och därtill föranleder samhället ett förtryck. Ett tydligt exempel på detta är hur Enquist menar att soldaterna som flydde dels tragiskt var offer för tvångsrekrytering och sin egen godtrogenhet gentemot nazismen, och dels menar han ironiskt, negerande, att soldaterna borde fördömt nazismen. Detta får till funktion att Enquist negerar tragedin och att negera något, att inte själv ställa upp något positivt givet, kännetecknar ironitropen.

Ytterligare ett exempel där Enquists ironi framträder är hur han negerar balternas religiösa tro, vilken skulle kunna ligga till grund för en metonymisk, men även metaforisk, förståelse av affären. Funktionen av detta är att signalera att vi inte "ska läsa om baltutlämningen som om det vore...". Vad texten gör är att den försöker beröva baltutlämningen dess vapen. Mer korrekt sagt är att texten avvärjar det historiska fenomenet dess vapen som andra försett det med. Detta gör att vi kan säga att texten försöker förändra sättet att tala om baltutlämningen, texten trängtar efter nya kanaler att tala om det förgångna – de gamla måste revideras¹⁹⁴.

Vi kan alltså säga att *Legionärerna* försöker förändra sättet att tala om baltutlämningen. Därför kan vi med Thorps termologi säga att det narratologiska historiebruket i verket är en 'kritisk berättelse', som försöker åstadkomma en diskontinuitet i historiografin, ett brott om hur man talar om något. Om vi kompletterar det narratologiska historiebruket, som Thorp menar, med det teleologiska historiebruket kan vi säga att *Legionärerna* kännetecknas av ett politisk-pedagogiskt historiebruk, som vill sätta ett fenomen under debatt och prövning, och ideologiskt. Identifieringen av det teologiska historiebruket överensstämmer med det Thorp fann i populärhistoriska tidskrifter. Dock skiljer sig det narratologiska historiebruket åt i det att Thorp främst fann "traditionella berättelser", vilka förankrar något i nuet genom att dra en linje av kontinuitet bakåt. I Enquist fall rörde det sig om att åstadkomma en *diskontinuitet*. Denna förändring om att tala om baltutlämningen är mer precist en förändring av det sätt, som associeras med den borgerliga pressen vid utlämningens skeende, att tala om affären. Som

---

¹⁹⁴ Frågan är dock om texten lyckas upprätta några nya kommunikationskanaler, vara produktiv, eller om den enbart lyckas konstatera att de gamla är bristfälliga och negerar dem. Men det är en fråga som ligger utanför denna studie.

Ekholm påvisar i sin avhandling är motståndstagande mot affären förknippat med borgerligheten. Genom boken lyckas Enquist polemisera mot den förmenta, borgerliga, tyskvänligheten och ryssfientligheten; baltutlämningen talas om på ett annat sätt än vad det gjorts historiskt, ett sätt som föranleder andra verkningar.

När Enquist argumentera för hur man ska förstå det historiska fenomenet baltutlämningen gör han det genom att hänvisa till den konkreta situation som fenomenet uppträdde i. Detta korresponderar med ironitropens kontextualiserade argumentationstyp. Samtidigt letar sig metonymitropens mekaniska argumentationstyp, där historien drivs av något bortanför den, in i förklaringarna. Dock trumfar den kontextualiserade argumentationstyp ofta den mekaniska. Detta märks när Enquist försöker fastställa utlämningens orsaker. Han söker först förklara utlämningen mekaniskt – att mekaniken bakom det historiska fenomenet var ekonomiska förhållanden och att det ur dessa förhållanden går att reducera fram det historiska fenomenet – men vederlägger detta genom att peka på en rad kontextuella faktorer. Komplexiteten av detta resonemang förtydligas genom bokens ideologiska dimension. Enquist är maoist och egentligen borde det ha legat närmre hans radikalideologiska hållning att argumentera mekaniskt. Men ett sådant argument hade inte varit till fördel för hans ideologi då det skulle implicera att utlämningen varit en del av ett historiskt förtryck, vilket en maoist borde ha sökt att bekämpa.

Men ironin är för Enquist ett tvåeggat svärd – han använder det *både* för att bekämpa, vilket vi sett hittills, *och* för att apostrofera det tragiska över baltutlämningen. Texten använder ironitropen som ett medel när den beskriver två självmord och en självstympning. Dessa sekvensers funktioner är att förmedla ett tragiskt öde där individen kommit i kläm av samhället, där samhällets mekanik föranleder det tragiska. Således argumenterar texten även mekaniskt med hjälp av ironi kring hur vi ska förstå det historiska fenomen som är baltutlämningen.

Den ironiska tropens kontextuella argumentationstyp används också för att formulera en kritik av den sociala ordningen. När texten redogör för hur utlämningens beslut fattades görs det genom att framställa besluttagandet som något som skedde i förbigående, av underlåtenhet och godtycke. Verkan av dessa tre kontextuella aspekter, som alltså var ett resultat av en situation och inte historiskt betingade, är att ge ord åt misstro och fördömande av den sociala ordningen. Vi får dock förmoda att Enquist *inte* stämmer in i ironitropens liberala förkunnande om att all social ordning alltid kommer ge anledning till någon form av socialt förtryck då hans metonymitropiska radikalism leder till en utopi. Istället använder sig texten av ironin för att kritisera *den nuvarande* sociala ordningen till förmån för en annan.

Gällande scenen där Per Albin Hansson ”genom försummelse” fattar beslutet om utlämningen gör Enquist bruk av flera litterära medel bortom hans källor. Zetterström menade

i sin artikel att ingenting hindrar att en faktisk framställning präglas av estetisk medvetenhet, det problematiska är dock att läsaren inte alltid vet vad som är referentiellt och inte. Dock behöver detta inte vara ett problem, då vi intar en vis stance när vi läser texten, för att knyta an till Skalin. Vi förstår att den verkan Enquist vill åstadkomma är att polemisera mot samhällsordningen, varför vårt förhållningssätt till texten blir att inte ta den på orden, utan snarare att se till vad den *vill göra*. Det är fiktionsframställningen som förtydligar faktaframställningen, som Hansen menar i sin avhandling. Det är genom att Enquist använder sig av litterära grepp som detta som vi gör att vi kan förstå faktaframställningen på ett visst sätt.

Vad som har sagts om *Legionärernas* argumentationstyp är att den är selektiv. Den pendlar mellan mekanisk argumentationstyp, som används för att kritisera den befintliga samhällsordningen, och kontextuell argumentationstyp, som används både för samhällskritik och för att värja kritik av ideologisk karaktär. Detta sätt att förklara historien, mekaniskt men med ironin som stridsyxa, får som verkan att texten kritiserar utan att låtas kritiseras. Detta eftersom den avstyr all kritik som kan riktas mot den mekaniska argumentationstypen genom att då vända sig till situerade argument.

Boken slutar med en tvetydighet där Enquist tar parti för en kontextuell snarare än en mekanisk argumentationstyp då han menar att baltutlämningens utveckling, historiens utveckling inte går att reducera till en mekanik, utan är resultatet av en icke-förutsägbart, kontextualiserad mänsklig aktivitet. Det är inte skrivningen i sig som är det tvetydiga, utan dess relation till övriga texten. För det första, att Enquist tillbakavisar metonymitropen framstår inte som logiskt utifrån resultatet. För det andra, utifrån Hayden Whites teori har vi svårt att hantera en text som konsekvent skulle argumentera kontextuellt men ideologiskt höra till det radikala spektrumet och inte till liberalismen. Att teorin inte kan manövrera detta beror på att den bygger på en kategorisk uppdelning och där kategorierna sinsemellan är ömsesidigt uteslutande. En text "kan inte" vara lite av det ena och lite av det andra – någon trop måste vara dominerande. Ett fel i Whites teori kan antas ligga däri att all radikalism skulle ha en mekanisk syn på historien, att den skulle vara determinerad. Exempelvis är syndikalismen en radikal ideologi som inte är deterministisk, vilken därmed får antas vara ohanterlig av Whites teori. Att ideologin är en fusion av radikalism och anarkism påvisar också en aspekt om att teorin med sina fasta kategorier, som kännetecknar slutna teoretiska system, skulle ha svårt att hantera den.

Att ironitropen är ett verktyg för att negera utlämningens tragiska stämpel blir tydligt när Enquist redogör för balternas goda öde när de återvänt till Baltikum. Men skulle hans uppgifter vara inkorrekta så skulle historien korrigera honom genom sin egen mekanik – här argumenterar alltså Enquist mekanisk, historien rör sig av sig själv mot något och detta kommer leda till att

sanningen framträder. Detta får som verkan att framstå som om Enquist är en del av en process som ska avhölja historien. Det skänker ett retoriskt *ethos*, en trovärdighet till Enquist.

Gällande ideologi svänger Enquist fram och tillbaka mellan ironi och metonymi. Enquist till och med ironiserar över sin radikalism som en pose. Den verkan som den ideologiska dimensionen för med sig är att texten förhåller sig kritisk till sitt undersökningsobjekt. På grund av detta kan Enquist satirisera över den svenska byråkratins förmenta tyskvänlighet – en kritik av den borgerliga samhällsordningen – vilket resulterade i att många flyktingar fick vända från Sverige vid sin ankomst och hamnade i koncentrationsläger. Men denna ironi landar i en tragedi – ett skrämmande exempel som samhällets förtryckta kan ta spjärn mot. Samtidigt, och framförallt, används ironi för att försöka ta udden av baltutlämningen, så att man *inte* ska kunna ta spjärn mot den. Det hade inte legat i Enquists politiska intresse att fördöma baltutlämningen och ställa sig in hos den borgerliga opinionen.

Att Enquist samtidigt ironiserar kring sin egna metonymiska radikala ideologi gör den ideologiska verkan komplex. Han analyserar sin politiska ställning och kommer fram till att den är mer känslgrundad än förnuftsgrundad. Verkan av detta är att Enquist målar upp en pessimism som bestrider giltigheten i hans politiska engagemang. Men genom detta åstadkommer Enquist en litterär effekt av en trovärdig karaktär som stundom tvivlar. Den stance vi intar, för att tala med Skalin och Wistrand, när vi läser delar som dessa är att se dem mindre som faktisk framställning och mer som litterära knep. Vi anpassar således vår stance efter hur vi uppfattar författarens intentioner, att göra den ideologiska dimensionen komplex.

Enquist försöker också göra en del ideologiska poänger, så att säga, *e contrario*. Detta kommer till uttryck när Enquist ger ett porträtt av en svensk officier, som är en syntes av flera andra porträtt. Officeren framställs som tyskvänlig och fientlig mot den politiska vänstern. Genom att måla fram högern i dålig dager kan Enquists radikalism positionera sig. Att porträttet, som ovan angetts, inte är representativt, vilket Enquist själv betonar, är av mindre relevans – det åstadkommer likväl en ideologisk verkan som diskrediterar somliga ideologier.

Zetterström behandlade bland annat i sin artikel problematiken kring att Enquist har gjort porträttssynteser och analyser av dessa. Hon menar att vi inte kan läsa sådana som gällande för en enskild individ – de är synteser. Dock kan vi förstå porträtten som en analys av en idealtypisk person som representerar ett kollektiv. Här är dock fallet att porträttssyntesen inte företräder något kollektiv som faktisk finns, vilket Enquist själv fastslår. Det resulterar fortfarande i en verkan, som ovan sagts. Verkan är till lika stor del litterär som historiografisk, även om den inte har historisk empiri bakom sig. Det beror på att Enquist genom litterära medel gör ett påstående om historien som *kan* hållas för sant – beroende på vilken stance vi intar.

Legionärernas berättande historiebruk kan sammanfattas som en berättelse om en politisk affär med sin början med baltiska legionärer som flydde till Sverige, för att sedan bli utlämnade. Berättelsen rör sig därefter kring deras öden. Detta berättas kritiskt för att opponera mot hur man tidigare har talat om samma händelse, och vars verkan går att koppla till verkets litterära dimension: dess satir, huvudsakliga kontextuella förståelse och bakomliggande maoism.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Enquist, Per Olov (1968). *Legionärerna – en roman om baltutlämningen*. Nordstedt: Stockholm

Litteratur

Bryman, Alan (2018). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber

Ekholm, Curt (1984 a). *Balt- och tyskutlämningen 1945- 1946 Omständigheterna kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen*, Uppsala: Textgruppen AB

Ekholm, Curt (1984 b). *Balt- och tyskutlämningen 1945- 1946 Omständigheterna kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämningen och efterspelet*, Uppsala: Textgruppen AB

Eriksson Barajas, Katarina, Forsberg, Christina & Wengström, Yvonne (2013). *Systematiska litteraturstudier i utbildningsvetenskap: vägledning vid examensarbeten och vetenskapliga artiklar*. Stockholm: Natur & Kultur

Fejes, Andreas & Thornberg, Robert (2015). "Kvalitativ forskning och kvalitativ analys" i Fejes, Andreas & Thornberg, Robert (red.). *Handbok i kvalitativ analys*. Stockholm: Liber

Hammarlund, K.G. (2012). Historisk kunskap i svensk grundskola – ett försök till begreppsbestämning. *Historiedidaktik i Norden* 5:2, s. 15 – 33

Hansen, Peter (1996). *Romanen och verklighetsproblemet – Studier i några svenska sextiotalsromaner*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Jaeger, Stephan (2015). Popular history writing from a narratological perspective. I S. Popp, J. Schumann, & M. Hannig (red.), *Commercialised History: Popular History Magazines in Europe* (1st ed., pp. 113–145). Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing.

Jansson, Bo G. (2006). *Episkt dubbelspel – om faktionsberättelser i film, litteratur och TV*. Uppsala: Hallgren och Fallgren

Josephson, Peter & Lundgren, Frans (2014). *Historia som kunskapsform*. Lund: Studentlitteratur

Karlsson, Klas- Göran (2014). ”Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv” i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.) *Historien är närvarande – Historiedidaktik som teori och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 13 - 89

Nietzsche, Friedrich (2001), *Samlade skrifter Band 4 Morgonrodnad – Tankar om de moraliska fördomarna*. Stockholm: Symposion

Nilsson, Torbjörn. (2014). ”Så blir fiktionen historikerns vän”. I Andersson, Greger, Carlsson Wetterberg, Christina, Lidström, Carina & Wistrand, Sten (red.). *Berättande – Liv – Mening*. Örebro: Örebro Universitet, s. 205 -214

Roth, Michael S. (2014). ”All You’ve Got Is History” i *40th Anniversary Edition: Metahistory – The historical imagination in 19th-century Europe*, White, Hayden. Baltimore: Johns Hopkins University Press

Salomon, Kim (2010). ”Den kulturella vändningens provokationer”, i *Scandia* 75:1, s. 61-84

Skalin, Lars-Åke (2004). ”Vad är en historia?”. *Tidskrift för litteraturvetenskap* vol. 33 nr. 3-4: s. 4-21.

Skalin, Lars-Åke (2005). ”Fact and Fiction in the novel: a narratological approach”. I Skalin, Lars-Åke (red.). *Fact and fiction in narrative: An interdisciplinary approach*. Örebro: Örebro Universitet, s. 57-83.

Sjöland, Marianne (2016). *Historia från tidskriftsredaktionen: en komparativ studie av Populär historias och History today's historieskrivning*. Lund : Lunds Universitet.

Sjöland, Marianne (2015). "The use of history in popular history magazines. A theoretical approach". I S. Popp, J. Schumann, & M. Hannig (red.), *Commercialised History: Popular History Magazines in Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang Publishing, s. 223-237.

Smålands-Tidningen 15/10 1945 – 28/2 1946

Thomassen, Magdalene (2007). *Vetenskap, kunskap och praxis: introduktion till vetenskapsfilosofi*. Malmö: Gleerups utbildning

Thorp, Robert (2015). "Popular history magazines and history education", *Historical encounters*, vol. 2, nr. 1, 2015, s. 102 – 112

Thorp, Robert (2016). *Uses of history in history education*. Umeå: Umeå universitet, 2016

Tosh, John (2011). *Historisk teori och metod*, Lund: Studentlitteratur AB

White, Hayden (2014), i *40th Anniversary Edition: Metahistory – The historical imagination in 19th-century Europe*, White, Hayden. Baltimore: Johns Hopkins University Press

Wistrand, Sten (2016). "Fakta, fiktion, faktion? Elisabeth Åsbrinks Och i Wienerwald står träden kvar ur ett fiktionsteoretiskt perspektiv". *Samlaren*, 137, s. 143-180

Zander, Ulf. (2014). "Historiekulturella manifestationer – historia i ord, bilder och musik". I Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.). *Historien är närvarande – Historiedidaktik som teori och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur AB, s. 91 – 175

Zetterström, Margareta (1970). "'Det finns ingen helgonlik objektivitet' – En studie i Per Olov Enquist's Legionärerna." *Bonniers Litterära Magasin* (BLM) årg. 39, Nr. 8: s. 524 – 532